

**YALTKAYA'NIN "BÂTİNİLİK TARİHİ" MAKALESİ
(TAHLİL, DEĞERLENDİRME VE NEŞİR)**

Yaltkaya's Article of "The History of Bâtiniyya"
(Analysis, Evaluation and Publication)

Halil İbrahim BULUT*

Öz

Osmanlı'nın son döneminde yetişen ve Cumhuriyetin ilk yıllarında önemli vazifelerde bulunan Mehmet Şerefettin Yaltkaya, hem Darulfünun İlahiyat Fakültesinde hocalık yapmış hem de Diyanet İşleri Başkanlığı görevini ifa etmiştir. Bir müderris olarak özellikle Kelam İlmi ve İslam Mezhepleri Tarihi sahasında özgün araştırmalar yayımlamış ve önemli çeviriler neşretmiştir. Çalışmalarının önemli bir kısmı 1928 yılı öncesine aittir, yani eski harflerle neşredilmiştir. Bu çalışmaların günümüz Türkçesine kazandırılması bir ihtiyaçtır. Biz, Yaltkaya'nın 1928 yılında Osmanlıca neşrettiği "Batınilik Tarihi" adlı makalesini latinize edip tahlil ve değerlendirmesini yapmak suretiyle günümüz okuyucusuna kazandırmak istedik. Bu makalesinde o, Batıniyye'nin tarihini konu edinmiş; meseleyi Sâbiilik ve Mecûsilikten başlatmak suretiyle kökenini açıklamaya çalışmıştır. İslam dünyasında Batıniliğin ilk defa Ebû'l-Hattab Esedî tarafından temsil edildiğini belirten yazar, bunların felsefelerini de izah etmiştir. Yaltkaya makaleyi Hasan Sabbâh dönemiyle sınırlandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Batıniyye, İsmailiyye, Yaltkaya, Mezhepler Tarihi, Ebû'l-Hattab, Hasan Sabbah.

Abstract

Mehmet Şerefettin Yaltkaya is a scientist who grew up in the last period of the Ottoman Empire and who has important duties in the first years of the Republic. He has taught at the Faculty of Divinity in Darulfün and has served as the Presidency of Religious Affairs. As a professor, he published original research on the history of Kelam Science and History of Islamic Sects and significant translations have been published. An important part of the works which he wrote, belongs to the case before the revolution, ie, it is published in ancient letters. It is a necessity to gain these works to contemporary Turkish. Yaltkaya published this article in 1928. We want to latinize and analysis and evaluation the article. In this article, he has studied the history of Batiniyya, and their beliefs and historical personalities. The author explained that Abu'l-Khattâb is the first batinist of the Islamic world. The article is limited to Hasan Sabbâh period.

Keywords: Bâtiniyya, İsmailiyya, Yaltkaya, History of Sects, Abu'l-Khattâb, Hasan Sabbâh.

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
16.09.2018	15.12.2018	30.12.2018
DOI	18.403/emakalat.460387	

GİRİŞ

Müslümanların hemen her sahada Batı karşısında geri kalmış olmaları, müslüman düşünürleri ciddi anlamda çözüm arayışlarına sevk etmiştir. Dini ilimlerin de bu süreçten fazlasıyla etkilendikleri ve kendilerini yenileme, çağın şartlarına göre yeniden yapılanma gayreti içine girdikleri malumdur. Bin yıllık İslam kültürünü yansıtan Kelam İlminin de olanlardan etkilendiği bilinmektedir. Nitekim İzmirli İsmail Hakkı, İsmail Fenni Ertuğrul, Elmalılı Muhammed Hamdi, Filibeli Ahmed Hilmi, Ferid Vecdi, Cemâleddin-i Efgâni, Muhammed Abduh, Seyyid Ahmed Han, Şibli Nu'mânî ve Muhammed İkbal gibi 20. Yüzyıl alimleri tarafından Kelam İlmi yeniden inşa edilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede akla ve bilimsel verilere daha fazla yer verilmiş, taklidin zararları ve tahkikin fazileti öne çıkarılmış, içtihat kapısının her dâim açık olduğuna vurgu yapılmıştır. Bu çerçevede ortak bir ümmet şuru oluşturabilme adına katı mezhepçi yaklaşımlar eleştirilmiştir. Osmanlı'nın son dönemimde yetişen ve asıl etkinliğini Cumhuriyetin ilk yıllarında gösteren Cumhuriyet dönemi bazı Müslüman düşünürler de bu sürece katılmış, imkanlar ölçüsünde bazı çözüm yolları göstermişlerdir. İşte bunlardan birisi hiç şüphesiz Mehmet Şerefettin Yaltkaya'dır. İyi bir eğitim aldığı, uzun yıllar öğretmen ve öğretim üyesi olarak kamuda çalıştığı, özgün araştırmalar ve önemli çeviriler yaptığı bilinmektedir. İlmî ve akademik çalışmalarının yanı sıra Diyanet İşleri Başkanı olarak da 14 Ocak 1942-23 Nisan 1947 tarihleri arasında görev yapmıştır.¹

Yaltkaya, 19. Yüzyılın son çeyreği ve 20. Yüzyılın ilk yarısında yaşayan bir ilim adama olması hasebiyle yaşadığı dönemin sosyal, siyasî ve dinî hadiselerinden etkilenmiştir. Onun hayatında söz konusu tartışmaların izlerini görmek, imparatorluktan ulus devlete geçişin siyasî, sosyal, dinî ve zihni travmalarını takip etmek mümkün-

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı.
orcid.org/0000-0001-5528-9559 | hibulut@istanbul.edu.tr

¹ M. Asım Köksal, "Eski Diyanet İşleri Başkanlarımızdan Ord. Prof. M. Şerefeddin Yaltkaya (merhum)", *Diyanet Dergisi*, 3/4 (1964): 106-108.

dür. Yaltkaya'nın yaşadığı dönem, yeni dünyada ulus devlet anlayışının ve milliyetçilik söylemlerinin yanı sıra laiklik ve seküler anlayışların da hızla yükseldiği, buna karşın din ve dinî değerlerin dışlandığı bir dönemdir. Yaltkaya'nın sosyolojik verilerle Kelam İlmini yeniden inşa etmeye çalışması ve bu bağlamda "Sosyal Kelam" görüşlerini ileri sürmesi bu arka planla birlikte değerlendirilmelidir.² Öte yandan yirminci yüzyılın ilk yarısı milliyetçilik söylemlerinin ve dinde reform tartışmalarının ayyuka çıktığı bir dönem olması hasebiyle Yaltkaya'nın özellikle Türkçülük, laiklik ve anadilde ibadet gibi³ konularda dile getirdiği görüşler bazı tartışmalara sebebiyet vermiştir. Şüphesiz onun dikkat çeken özelliklerinden biri de Türkçülüğü, yani milliyetçiliğidir. Türklerin İslam'a yaptığı hizmetleri dikkate sunarak bu milletin faziletini ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu bağlamda "Fezailü'l-Etrak Tercümesi"⁴, "Türlere Dair Arapça Şiirler"⁵, "Eski Türk An'anelerinin Bazı Dini Müesseselere Tesiri"⁶, "Türk Kelamcıları"⁷, "Selçukiler Devrinde Mezahib",⁸ "Baybars Tarihi Tercümesi"⁹, "Sencer ve Gazali"¹⁰ gibi çalışmaları onun bu konuya ne kadar ehemmiyet verdiğini göstermektedir.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan "Bâtınîlik Tarihi" adlı makale, *İstanbul Dârülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda (*DİFM*), (1928) 28 sayfa olarak neşredilmiştir. Ancak müellifin, makalenin son kısmına "*Mecmû'amızın üçüncü sayısında Yezîdiler 'unvânlı makâleye*

² Yaltkaya'nın "Sosyal Kelam" anlayışı için bkz. Ramazan Altıntaş, "Sosyal Kelam Projesi: "M. Şerafeddin Yaltkaya Örneği", *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu*, (18-19 Kasım 2009 Tebliğleri, 2010), 235-239.

³ Bkz. Burhan Sümertaş, "Mehmed Şerafeddin Yaltkaya'nın (1879- 1947) Tarih-i Kur'an-ı Kerim'i Üzerine Bir Değerlendirme" *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (2013): 343.

⁴ Cahız, *Risale Fi Fezaili'l- Etrak*, trc. M.Şerafeddin Yaltkaya, *Türk Yurdu Mecmuası* 1/5 (1913): 894- 900, 932- 935, 988- 991.

⁵ *Türkiyat Mecmuası*, 5 (1935): 307- 326.

⁶ *II. Türk Tarih Kongresi* (Tebliğ), (İstanbul: Kenan Matbaası, 1937).

⁷ "Türk Kelamcıları", *DİFM*, 13 (1932):1- 19.

⁸ *Türkiyat Mecmuası*, 1 (1925):101-118.

⁹ Rükneddin el-Bundukdari Baybars, *Baybars Tarihi*, trc. M. Şerafeddin Yaltkaya, (İstanbul : Türk Tarih Kurumu, 1941).

¹⁰ M. Şerafeddin Yaltkaya, "Sencer ve Gazali", *DİFM*, 1 (1925):39- 57.

ilâvedir” şeklinde daha önce *DİFM*’de neşrettiği “Yezîdiler” adlı makalesine yeni elde ettiği bazı malumatları ilave ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla makalenin 25 ile 28. sayfaları arası Yezîdiler konusuna tahsis edilmiştir. Biz, Yezîdiler ile alakalı bu son kısmı çalışmamıza dahil etmedik. Bu kısmın Yezîdiler makalesine ilave olarak neşredilmesi uygun olacaktır.

Yaltkaya'nın pek çok makalesinin neşredildiği *Dârülfünun Mecmuası*, Tevhîd-i Tadrîsat Kanunu ile Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi kapatılıp yerine İlahiyat Fakültesi kurulması (1924) sonrasında, 1925-1933 yılları arasında çıkarılan ilmî bir mecmua olup harf devrimine kadar Arap alfabesiyle devrimden sonra da Latin alfabesiyle yayımlanmıştır. İslâm tarihi, Türk ve İslâm sanatları tarihi, dinler tarihi, kelim tarihi ve İslam mezhepleri gibi konulara öncelik verildiği görülmektedir. Baş yazarları arasında Yaltkaya'nın da olduğu bu mecmuada tarihi, içtimai, dinî ve felsefî içerikli pek çok makale bulunmaktadır. Nitekim Yaltkaya'nın “Mu'tezile ve Hüsn-Kubh” (sy. 2, 1926), “Yezîdiler” (sy. 3 ve 4, 1926), “Fâtımiler ve Hasan Sabbâh” (sy. 4, 1926), “Nâsır-ı Husrev” (sy. 5-6, 1927), “Karâmita ve Sinan Reşidüddin” (sy. 7, 1928), “Bâtınlık Tarihi” (sy. 8, 1928) gibi makaleleri eski harflerle neşredilmiştir. Bunlardan “Mu'tezile ve Hüsn-Kubh”¹¹, “Fâtımiler ve Hasan Sabbâh”¹² ve “Yezîdiler”¹³ adlı makalelerinin sadeleştirilerek günümüz Türkçesi ile neşredildiklerini bilmekteyiz. Müellifin hem *DİFM*’de hem de diğer mecmualarda neşredilen Osmanlıca makalelerinin latinize edilip günümüz okuyucusuna kazandırılması önemli bir hizmet olacaktır. Zira harf inkılabıyla birlikte bin yıllık ilim ve edebiyat birikiminden mahrum kalan yeni nesillerin bu eserleri okuması ve faydalanması bu haliyle güçtür. İmam Hatip ve İlahiyat Fakültesi öğrencileri bile -eğer özel gayret gösterip bir meleke kazanmamışlarsa- bu ilim deryasına ait yazma ve matbu

¹¹ Bkz. Ali Duman, “Şerafeddin Yaltkaya ve “Mu'tezile ve Husn-kubh Meselesi” Makalesi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2/4 (2002):53- 65.

¹² Bkz. Adnan Adıgüzel, “Mehmet Şerafeddin Yaltkaya'nın Fatimiler ve Hasan Sabbâh Başlıklı Makalesinin Sadeleştirilmesi”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 12 (2014):187- 220.

¹³ Halil İbrahim Bulut, “Mehmet Şerafettin Yaltkaya ve Yezidiler Başlıklı Makalesi (Tahlil Değerlendirme ve Sadeleştirme)”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 10/1 (2017):1-50.

eserleri okuyup anlayamadıkları hususu bir hakikattir. Biz, mesele- nin dinî-siyasî boyutuna girmeden Yaltkaya'nın "Bâtınlık Tarihi" ma- kalesi özelinde konuya bakışını ve öne çıkan görüşlerini irdelemek istiyoruz. Ayrıca söz konusu makalenin harf devriminden önce neş- redildiği, neşrinin üzerinden yaklaşık bir asır geçmiş olmasına rağ- men latinize edilip günümüz okuyucusunun istifadesine sunulmadı- ğından bu makalenin basit transkribe ile okuyucuya sunulmasını faydalı görüyoruz. Daha önceki çalışmamızda¹⁴ Yaltkaya'nın hayatı ve ilmi kişiliğine dair özlü bir malumat verdiğimizden burada onun hayatı ve ilmî kişiliğini yeniden ele almaya gerek duymuyoruz.

I. Makalenin Tahlil ve Değerlendirilmesi

a) Niçin Bâtınlık?

Öncelikle şu sorulara cevap bulmalıyız; Yaltkaya niçin Bâtıniyye konusuyla ilgilenmiştir? Bu makale belli bir planın parçası mıdır? Yoksa İslam düşünce tarihinin hemen her konusunda yazılar kaleme alan bir medrese hocasının hasbel-kader yazdığı bir yazı mıdır? Bu nevi soruları çoğalta biliriz. Ancak Yaltkaya'nın ister *Dârülfünun İlähi- yat Fakültesi Mecmuası*'ndaki yazılarına, isterse diğer dergi ve mec- mualardaki makalelerine bakıldığında belli bir planı takip ettiği an- laşılmaktadır. Mesela müellifin *DİFM*'deki İslam Mezhepleri Tarihi ve Kelam Tarihi konularındaki makalelerinin yayımlanma tarihleri şöy- ledir: "Sencer ve Gazali", (*DİFM*, Sene I, Sayı I, İstanbul, 1925, ss. 39- 57); "Mu'tezile ve Hüsün - Kubuh", (*DİFM*, Sene I, Sayı II, İstanbul, 1925, ss. 100- 116); "Yezidiler", (*DİFM*, Sene I, Sayı III, İstanbul, 1926, ss. 1- 25; ilave Sene I, SayıIV, İstanbul, 1926, ss. 273- 275); "Fâtımiler ve Hasan Sabbâh", (*DİFM*, Sayı IV, Sene I, İstanbul, 1926, ss. 1- 44); "Karamite ve Sinan Raşid-ed Din", (*DİFM*, Sene II, Sayı VII, İstanbul, 1927, ss.26- 80); "Nâsır-ı Hüsrev", (*DİFM*, Sene II, Sayı VII, İstanbul, 1927, ss.1- 21); "İbn Tumert", (*DİFM*, Sene III, Sayı X, İstanbul, 1928, ss.34- 48); "Bâtınlık Tarihi", (*DİFM*, Sene II, Sayı VIII,

¹⁴ Yakın bir zamanda tarafımızdan neşredilen (Bulut, "Mehmet Şerefettin Yaltkaya ve Yezidiler Başlıklı Makalesi (Tahlil Değerlendirme ve Sadeleş- tirme)", 1-50) künyeli makalede müellifin hayatı, ilmi kişiliği ve hakkında yapılan akademik çalışmalar konusunda bilgi verilmiştir.

İstanbul, 1928, ss.1- 27); “Kerramiler”, (*DİFM*, Sene III, Sayı XI, İstanbul, 1929, ss.1- 15); “Gazali”nin Te’vil Hakkında Basılmamış Bir Eseri” (*DİFM*, IV/16, İstanbul 1930, 46-58). Şu halde onun “Bâtınilik” makalesinden önce “Yezidiler”, “Fâtımiler ve Hasan Sabbâh”, “Karmite ve Sinan Raşid-ed Din”, “Nâsır-ı Hüsrev” makalelerini kaleme aldığı, dolayısıyla bâtinî özellik gösteren oluşumlarla yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Zaten makalenin giriş kısmında da “*Mecmû‘amızın dördüncü sayısından itibaren bu sayıya kadar intişâr etmiş olan nüshalarında “Fâtımiler ve Hasan Sabbâh” ve “Nâsır-ı Hüsrev ve Râşidüddîn-Sinân” nâmındaki yazılarımız ile Bâtınîlerin muhtelif hareketlerini göstermiş idik...*” (s.1) şeklindeki ifadesi, Bâtınîlerle alakalı bu makalesinin belli bir plan dahilinde yazıldığına şahitlik etmektedir. Bu itibarla Yaltkya’nın Bâtınîlerle ilgilenmesi anlık bir heves değil, planlı bir çalışma sürecinin bir parçasıdır, denilebilir.

Yazarın Bâtınilik araştırmalarına ilgi göstermesinin sebepleri konusunda bir malumatımız yok, ancak batınî oluşumlar konusunun 19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın başlarında batılı araştırmacılar tarafından irdelendiği ve onların bazı makale ve eserler neşrettikleri bilinmektedir. İsmâililik ve Karmatilik ve bu bağlamda bâtinilik konusundaki ilk çağdaş çalışmalar batıda başlamış; Sacy (1838), Von Hammer (1856), Defremery (1883), Dozy (1883) ve Michael de Goeje (ö.1909) bu sahada araştırmalar yayımlamışlardır. Ancak bunlar, çalışmalarında klasik muhalif kaynakları merkeze almışlardır. Bu tutumun tabii sonucu olarak İsmâililiği Meymun el-Kaddâh’a dayandırmışlardır. Onlara göre ilk İsmâililer Şia kisvesi altında İslam ümmetini bozmak isteyen mağlup olmuş Yahudi, Mecusi ve Zındıkların bakiyeleridir.¹⁵ Yaltkaya da –aşağıda açıklanacağı üzere- benzer bir metodu takip etmiş ve klasik muhalif kaynakları kullanarak aynı neticeye varmıştır. Ancak makalesinde çağdaş batılı araştırmalara atıfta bulunmadığından söz konusu yayınları gördüğünü söyleyebilmek güçtür. Öte yandan Yaltkaya’nın neşirlerinden önce, Osmanlı’nın son dönemlerinde az da olsa batınilik konusunu işleyen bazı çalışmalardan haberdarız. Buna örnek olarak Filibeli Ahmed

¹⁵ Bkz. Ali Avcu, *Karmatliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2011), 28.

Hilmi'nin (1865-1914) *Bâtıniler İblis Behmen*¹⁶ adlı romanını, Ahmed Mithat Efendi'nin (ö.1913) Hasan Sabbah ve batınileri anlattığı *Süleyman Musulî*¹⁷ adlı romanını ve Ebüzziya Tevfik'in (1849-1913) *Hasan bin Sabbah*¹⁸ adlı biyografisini gösterebiliriz. Şu halde Yaltkaya'nın yaşadığı dönemde, akademik çevrelerde batınlık tarihine özel bir ilginin olduğu anlaşılmaktadır.

b) Makalenin Muhtevası

Müellif, makalenin yazılış amacını; “Bu makâlemizde Bâtınilerin ‘umûmi târîhini toplamak ve bunların felsefelerine ve Hasan Sabbâh’dan evvelki da’vetleriyle Hasan Sabbâh’ın “da’vet-i cedide”sine dâ’ir ma’lûmât vermek istiyoruz.” sözleri ile ifade etmiş ve makalenin Hasan Sabbâh dönemine kadar olan zaman dilimini ele alacağını açıklamıştır. Makaleyi “Da’vet-i Cedide” öncesi dönemle sınırlandırmasını da, daha önceki makalelerinde bu konuları işlediğini, dileyenlerin söz konusu makalelere müracaat edebileceğini söyleyerek izah etmiştir.

İsminden de anlaşılacağı üzere bu makale Bâtınlığın tarihini konu edinmektedir. Yazar, konuyu dört başlık altında incelemeye çalışmıştır:

(1) Yaltkaya, ilk olarak Bâtınlığın kökenini irdelemiş, Sâbiilik ve Mecûsîliği bu bağlamda ele almış ve bazı hususları dikkate sunmuştur. Ona göre, müslüman toplumda ortaya çıkan bâtinî fikirleri ya da oluşumları anlayabilmek için meselenin kökenine inmek gerekir. Bu itibarla o, “*Bâtınilerin felsefesinde Sâbiilik ve Mecûsîlik’in ve hattâ Pisagor ile Eflâtun’un te’sîrâtı mevcûd olmakla bunlara dâ’ir biraz söz söylemek zarûreti karşısında bulunuyoruz.*” diyerek makalesini Sâbiilik ve Mecûsîlik ile başlatmıştır. Buna göre Sâbiiler, mahsûsât ve ma’kûlâtın, ayrıca ahkâmın akılla bilinebileceğini, dolayısıyla bir nebinin şeriatına ihtiyaç olmadığını iddia etmişlerdir. Yazar, Sâbiiler ile Hanifler arasındaki çekişmeye de yer vererek, Sâbiilerin insan

¹⁶ Bkz. Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Bâtıniler İblis Behmen*, Haz. Elif Çelik, (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2016).

¹⁷ Bkz. Ahmet Mithat Efendi, *Musullu Süleyman*, Haz. Ali Öztaç, (İstanbul: Özgün Yayıncılık, 2001).

¹⁸ Bkz. Ebüzziya Tevfik, *Hasan bin Sabbah*, (Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziya, 1300).

nev'inden bir aracıyı kabul etmediklerini ve söz konusu aracının rûhânî olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Hikmet sahibi yaratıcıya ve O'nun dergah-ı izzetine sadece nezd-i uluhiyetinde mukarrep olan aracı varlıklar ile yaklaşılabilir ki onlar da rûhânîlerdir. Zaten bunlar da mukaddes ve pak bir cevhere sahip olup yüce varlıklardır. Tanrı, bu âlemin süflî ve basit işleriyle meşgul olmayacak kadar yüce olduğundan, âlemin işleyişini ve bir kısım vazifeleri bu rûhânî varlıklara havale etmiş, onlar da Tanrı adına bu vazifeyi yerine getirmektedirler. Sâbiilerin bu şekildeki telakkilerinin Bâtınîlerin imamet anlayışına zemin oluşturduğu anlaşılmaktadır.

(11) İkinci olarak İslam dünyasındaki bâtinî hareketlere yer vermiştir. İlk bâtinî olarak Ebû'l-Hattâb'ı, sonra onun öğrencisi olan Meymûn el-Kaddâh'ı, sonra Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh'ı, sonra da Abdullah'ın öğrencisi olan "Dendân" namıyla tanınan Ahvazlı Ahmed b. Hüseyin'i zikretmiştir.¹⁹ Bu şahsın Kûfe ahalisinden olan Ebû'l-Kâsım Rüstem bin el-Hüseyin bin Havşeb adındaki bir dülgeri etkisi altına aldığını açıklamıştır. Yemen'den İmam Hüseyin'in kabrini ziyaret için gelen bir grup insanla yakından ilgilenen İbn Havşeb, bunlarla Yemen'e gitmiş, hummalı çalışmaların neticesinde burada bölgesel bir yönetim ihdas etmiştir. Bu konuda müellif, "Fâtımîler ve Hasan Sabbâh" adlı makalesinde bilgi verdiğini açıklamıştır. Ayrıca İbn Havşeb, Yemen'de yetiştirdiği dâîlerini Kuzey Afrika'ya göndermiş, bu bölgede hüküm süren "Benî Ağleb" ve "Benî Midrâr" ve "Benî Rüstem" hükûmetlerini ortadan kaldırarak 'azîm bir hükûmet teşkil etmiştir. Ayrıca Karmatilerin kurucusu olan İsmâîlî dâî Hamdân b. Eş'as Karmat'ın (ö. 293/906) da, Abdullah b. Meymûn'un yahut oğlu Ahmed'in dâîlerinden Hüseyin el-Ahvâzî'nin telkinleriyle İsmâîliyye hareketine katıldığı bilinmektedir.²⁰ Bu itibarla Bahreyn ve çevresinde Bâtınîliğin yayılmasında Meymûn el-Kaddâh ve oğlu Abdullah'ın öğrencilerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bunlara ilaveten Fars coğrafyasında da Bâtınîlik Hamdan'ın kardeşi Me'mun vasıtasıyla yayılmıştır. Dahası Yaltkaya, "*Deyâlîme [Deylemliler] arasında Ebû Hâtîm, ve Nisâbûr'da Şe'rânî, ve Mâverâ'ün-Nehir'de Ahmed en-*

¹⁹ Çağdaş dönemde ilk İsmâîlîlerle alakalı bir çalışma için bkz. Farhad Daftary, *Muhalîf İslamın 1400 Yılı İsmâîlîler, Tarih ve Kuram*, Trc. Ercümen Özkaya (Ankara: Raslantı Yayınları, 2001), 125-183.

²⁰ Bu konuda geniş malumat için bkz. Sabri Hizmetli, "Karmatiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24: 510-514.

Nesefî ve “Bendâne” nâmıyla ma’rûf Ebû Ya’kûb el-Siczî taraflarından Bâtînîlik her tarafa yayılmaya başladı...” diyerek Bâtînîlik hareketinin oluşum ve gelişim süreci hakkında özlü bilgiler vermiştir (s.11). Ayrıca Bâtînî dâîlerinin Maveraünnehir’de ve Hindistan’da etkili olduklarını belirten yazar, Muhammed Nahşebî-Nesefî nâmındaki bir dâînin Sâ mânîlerden Nasr-ı Sâ nî’yi bânîni yapmaya muvaffak olduğunu²¹, diğ er bir dâînin Saffârilerin kurucusu olan Ya’kûb bin Leys’i ateşli bir bânîni yaptığını ve Ya’kûb’un bu dâîden aldığı kuvvetle Abbâsî halifelerini ortadan kaldırmak maksadıyla Bağdat üzerine yürüdüğünü açıklamıştır (s.11-12). Müellif, Fâtımîler ile Sabbâhîlerin de bu yapılanmanın uzantısı olduğunu ifade etmekle birlikte, daha önceki makalelerinde bu konulara yer verdiği için burada onlardan bahsetmeye ihtiyaç duymamıştır. Bu şekliyle Yaltkaya, Bâtîniyye’nin kısa bir tarihçesini ortaya koymuştur.

(11) Üçüncü bölümde yazar, Bâtîniyye’nin felsefesine yer vermiştir. Bu bağlamda onların ilahiyat, nübüvvet, imamet ve ahiret anlayışlarına dair açıklamalarda bulunmuş, ayrıca insanları kendi inançlarına davet ederken takip ettikleri usullerini beyan etmiştir. Yaltkaya, Hasan Sabbâh öncesi Bâtînîlerin inançlarının felsefî anlayışla uyumlu olduğuna dikkat çekmiştir. Yüce yaratıcı ile mevcudat arasında iştirak olmasın diye sıfatları nefyettiklerini ya da bunları tevîl ettiklerini belirtmiştir. Onlar, yüce Allah’ın âlim ve kâdir olmasını, ilim ve kudret sıfatlarıyla mevsûf bulunmasını “âlimlere ilim ve kâdirlere kudret bahşetmiş olması” anlamında olduğunu, yoksa ilim ve kudret sıfatlarının kendisiyle kâim olması manasında olmadığını iddia etmişlerdir (s.12).

Bâtîniyye, yaradılışla alakalı olarak filozofların sudûr nazariyesine muvafık bir şekilde “Zât-ı Bârî, kadîm olan emriyle bi’l-fi’l tâm olan ‘akl-ı evvel’i ve ‘akl-ı evvel’in tevsitle gayr-i tâm olan nefis-i sâ nî’yi ibdâ’ etmiş idi ki ‘akl-ı evvel ile nefis-i sâ nî arasındaki nisbet, nutfenin temâm halkına olan nisbeti gibi idi.”(s.12) şeklinde açıklamışlardır.

²¹ İbnü’n-Nedîm ve Nizâmülmülk, II. Nasr döneminin önemli olaylarını nakle derken Horasan ve Mâverâünnehir’de gelişen Bâtînî-İsmâîlî hareketleri zikre derler ve bu bağlamda II. Nasr’ın adı geçen bölgelerde birçok taraftarı bulanan bu mezhebe girdiğini rivayet ederler. (Nizâmülmülk, *Siyasetname: Siyerü’l-müluk*, trc. Nurettin Bayburtlugil (İstanbul: Dergah Yayınları, 1981), 218, 285-300). Ancak bu bilgileri ihtiyatla karşılamak gerekir.

Onların nübüvvet konusundaki görüşlerinin de filozofların telakkileriyle uyum halinde olduğu görülür. Bunlara göre nebî, tâlî vâsıtasıyla kendisine “sâbık”tan kuvve-yi kutsiyye feyezân etmiş olan şahıstır. Cebrail de peygambere feyezân eden akıldan ibaret olup mücessem bir varlık değildir. Kur’an ise, Hz. Peygamber’in Cibril diye tanımlanan akıldan kendisine feyezân eden bilgileri lisan kisvesine sokmasıdır ki, buna ilâhî kelim denilmesi mecâzîdir, derler.

Bâtınilerin en mühim meselelerinin imamet konusu olduğunu belirten Yaltkaya, bu konunun onların varlık sebebi olduğuna dikkat çekmiştir. Onlara göre imâm öyle bir şahıstır ki âlemde cereyân eden ve edecek olan husûsi ve ‘umûmi işlerin tamamına vakıftır ve dini emirlerin tamamını ortadan kaldıracak kudrete sahiptir. İmâmın talimatına uyanlar amelî tekliflerden kurtularak kemal rütbesine ulaşırlar. Yazar, Bâtıniyye’nin böylesi özelliklere sahip bir imamın mevcudiyetini halka kabul ettirmek suretiyle zamanın Abbasi halifeleri aleyhine bir teşkilat meydana getirmek amacıyla olduklarına dikkat çekmiştir (s.16). Böylece yazar, Bâtıniğin siyasi amaçlı bir hareket olduğunu açıklamış olmaktadır. Öte yandan Bâtıniyye, kıyamet konusunda da filozofların görüşlerine uygun bir telakki ortaya koymuştur. Onlara göre âlem kadîmdir; kıyamet ise kâimü’z-zamân olan imamın işlerin batınını açığa vurarak umurun hakikatini açıklamasıdır.

Yazar, dâilerin halkı davet ederken takip ettikleri yöntemler hakkında da bilgi vermiştir. Gazzâlî’nin *Feđâ’ihu’l-Bâtıniyye (el-Müstazhirî)* adlı eserinden faydalandığını belirten yazar, onların davette takip ettikleri yöntemleri teferrüs, te’nis, teşkik, tedlîs şeklinde açıklamış ve bunlara dair örnekler vermiştir (s.19-21).

(iv) Dördüncü ve son başlıkta ise Hasan Sabbâh’ı ele alan yazar, Sabbâh’la birlikte Bâtıniyye’nin ciddi bir usûl değişikliğine gittiğine dikkat çekmiştir. Bunu da yazar, “*İlm-i hurûf ve ‘ilm-i nucûm vesâ’ire gibi, ‘ulûm-u gayri müsbete vâsıtasıyla âfâk ve enfûs arasında bir mukâbele ve tevâzün arayan ve gûya bu tevâzün ve mukâbelâtı bilen bir imâm bulunduğunu iddi’a eden dâ’ilerin yerine hançerli insânlar kâ’im oldu.*” (s.21-22) diyerek ifade etmiştir. Buradan hareketle yazarın, Bâtıniyye’nin tarihini Hasan Sabbâh öncesi ve sonrası şeklinde iki kısma ayırdığını anlamaktayız. Hasan Sabbâh’ın şahsiyeti ve ilmî kişiliği hakkında bilgi veren Yaltkaya, onun imamet meselesiyle meş-

gul olduğunu, bir muallime/ imama ihtiyaç olduğu esasını temellendirmek için azami gayret sarf ettiğini, bu hususta aklî ve mantıkî izahlar yaptığını açıklamıştır.

c. Makalenin Kaynakları

Hicri II. asırdan itibaren fiili bir Bâtıniyye'den söz etmemiz mümkündür. Ancak İslam düşüncesi tarihinde hicri III. Asrın sonlarından itibaren Bâtıniyye'yi tanıtan eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Mevcut bilgilerin büyük bir kısmı muhalifler tarafından yazılmış reddiye tarzındaki eserlere dayanmaktadır ve bu bilgilerin objektif olduğunu söylemek güçtür. Ayrıca Bâtıniyye teşkilâtına girip akidelerini öğrendikten sonra bu zümreden ayrılanların veya kılıç zoruyla itirafta bulunanların verdiği bilgilerle, bizzat bu gruba mensup dâiler tarafından yazılan eserlerin ihtiva ettiği bazı bilgiler de mevcuttur. Bununla birlikte Bâtıniyye'yi gerçek yüzüyle ve ayrıntılı olarak tanıtan kaynaklar son derece azdır. Bunun pek çok sebebi bulunmaktadır. İlki, Bâtınîlerin buldukları her bölgede gizli bir cemaat olarak yaşamaları ve kendilerini ifşa etmemek için her yolu mubah görmeleridir. Bu anlayışın bir neticesi olarak hemen her bölgede farklı isimler kullanmışlar ve farklı inançlara davet etmişlerdir.²² Bu itibarla Bâtınîlik konusunda yazı yazmanın ciddi zorluklarının olduğunu söylemek mümkündür.

Müellif, İslam toplumunda ortaya çıkan bir fikir akımı ya da mezhebî bir oluşum olması hasebiyle Bâtınîlik konusuna ehemmiyet vermiş, önceki makalelerini tamamlar mahiyette Bâtıniyye'nin tarihini açıklama ihtiyacı hissetmiştir. Bu makalede kullandığı kaynakları dikkate aldığımızda klasik mezhepler tarihi kaynaklarından faydalandığı görülmekte ve makâlât türü eserlerin önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Başta Şehristânî'nin *el-Milel*'i olmak üzere, Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin *Makâlât'ül-İslâmiyyîn*, Bağdâdi'nin *el-Fark*, İbn Hazm'ın *el-Fasl* adlı eserlerinden alıntılar yapmıştır. Ayrıca Gazzâlî'nin *Feđâ'ihu'l-Bâtıniyye (el-Müstazhir)*, *Tehâfetü'l-Felâsife* ve *Makâsıdü'l-Felâsefe* adlı eserlerinin yanı sıra İbn Teymiyye'nin *Min-hâcü's-Sünne*, İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*, Taşköprüzâde'nin

²² Bkz. Avni İlhan, "Bâtıniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 5: 190-194.

Mevzû'atü'l-'ulûm, Birûnî'nin *el-Âsâr'ül-Bâkıye*, İbn Sinâ'nın *el-Silsiletü'l-felsefiyye*, Nizamülmük'ün *Siyâsetname* adlı eserlerinden alıntı yaparak özellikle dipnotlarda açıklayıcı bilgiler vermiştir. Ayrıca müellif, Bâtınî yazarların eserlerine de atıfta bulunmuş; Ebû Ya'kûb es-Sicistânî'nin (ö.360/970'ten sonra) *Keşfü'l-mahcûb*²³ ve *Resâ'il-i Bâhire'sini*, Nâsır-ı Hüsrev'in [ö. 465/1073] *Zâdü'l-misâfirîn* adlı eserlerini ismen zikretmiştir. Ancak doğrudan bir batınî eserden faydalanmadığı anlaşılmaktadır.²⁴ Bu sebeple her mezhebin görüşünü kendi kaynaklarından hareketle ortaya koymak şeklindeki çağdaş mezhepler tarihi yöntemine –söz konusu batınî kaynaklara ulaşım güçlüğünden olsa gerek- yeterince riayet edilmediğini söyleyebiliriz.

d. Makalenin Tahlil ve Değerlendirilmesi

Makaleyi tahlil ettiğimizde şu hususlar dikkatimizi çekmektedir:

(1) Müellifin Bâtınîlere bakışını göstermesi bakımından şu cümlesi gayet dikkat çekicidir: “Ömer el-Fârûk'un (r.a.) İran'daki galebesi, denilebilir ki İslâm için ma'nevî bir mağlubiyet teşkil etmiştir. İran, Mecûsiliği, İslâm perdesi altına gizlenerek saffet-i İslâmiyye'yi şâ'ibedâr eylemekte gecikmemiştir.” (s.5). Burada müellif, İran fethinin Mecûsiler karşısında gizli bir mağlubiyete sebebiyet verdiği kanaatinde. Ona göre Mecûsiler, -müslümanlarla savaş yoluyla baş edemediklerini anladıklarında- mücadelelerini farklı bir tarza çevirip kendilerini İslâm perdesi ile kamufle etmiş ve müslüman görünümünü altında saffet-i İslâm'ı kirletmiş, bir kısım şüpheli bilgileri İslâm'a dahil etmişlerdir (s.5). Aslında Yaltekaya'nın dile getirdiği bu husus daha önceleri bazı İslâm alimlerinde de açıklanmış idi. Mesela İbn Hazm (ö. 456/1064), Şiîliğin ortaya çıkışını, Fars kültürüne ve art niyetli kimselerin gayretlerine bağlamış ve bu durumu şöyle izah etmiştir: “... Farisiler güçlü bir krallığa sahiptiler; bütün milletlere karşı nüfuz sahibiydiler ve kendilerini ayrıcalıklı kabul ediyorlardı. Hatta kendilerini soylular ve soyluların çocukları olarak isimlendirmekteydiler. Diğer insanları kendilerinin köleleri saymaktaydılar. Ne zaman ki bu

²³ Bu eser, Henry Corbin (Paris 1988) tarafından yakın bir zamanda neşredilmiştir.

²⁴ Fatımiler, Karmatiler ve daha genel anlamda Batınîlerle alakalı erken dönemde kendi taraftarlarının kaleme alınmış eserler hakkında genel bir malumat için bkz. Avcu, *Karmatiliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*, 18-28.

büyük devletleri Arapların eliyle yıkılınca -ki Araplar Farsların hiç kâle almadıkları bir topluluktu- bu durum kendilerine çok ağır geldi ve bu musibet gözlerinde daha da büyüdü. Birçok kez İslam'la hile yoluyla mücadeleye giriştiler, ancak her seferinde yüce Allah hakkı üstün çıkardı. Munkaz, Mukanna, Estaybin, Babek ve bunların dışındaki bazı kimseler onların liderlerindendi... İslam'ı yıkmayı arzu etmişlerdi. Onlar, aldatmaya yönelik tuzağın daha başarılı olduğunu gördüler. Bunun üzerine onlardan bir topluluk İslam'a girdiklerini açıkladılar. Allah Resulü'nün (s.a.) Ehl-i Beyt'ine muhabbet izhar etmek ve Ali'ye (r.a.) karşı yapılan zulmün çirkinliğini göstermek suretiyle teşeyyu' ehline meylettiler. Sonrasında onları İslam'dan çıkarıncaya kadar çeşitli yollara soktular..."²⁵ Yaltekaya'nın, İbn Hazm'ın yukarıda alıntı yaptığımız görüşüne önemli bir ilavede bulunduğu anlaşılmaktadır. "Ömer el-Fârûk'un (r.a.) İran'daki galebesi, denilebilir ki İslâm için ma'nevî bir mağlubiyet teşkil eylemiştir." şeklindeki sözünü, İran Mecûsîlerinin kendilerini İslam perdesiyle kamufle ederek sapkın inançlarını uzun bir sürecin neticesinde yaymaları ve İslam coğrafyasının bazı bölgelerinde başarılı olmalarına binaen dile getirdiği anlaşılmaktadır. Zira Bâtınîliğin temsilcileri kabul edilen Karmatiler, Fâtımiler, Sabbâhiler ve de pek çok bölgesel hanedanlıklar bâtinî dâîlerinin çalışmaları neticesinde ete kemiğe bürünmüştür. Bundan dolayı olsa gerek Yaltekaya, İran'ın fethedilmesini "mânevî bir mağlubiyet" olarak değerlendirmiş olmalıdır.

(11) Yaltekaya, Bâtınîliği, Ebül-Hattâb el-Esedî ile başlatır ve onun "Tarihen en eski bâtinî" olduğunu ifade eder (s.5). Sonra da onun hakkında klasik mezhepler tarihi kaynaklarında mevcut olan bilgileri paylaşır. Burada dikkat çeken bir husus, Esedî'nin Arap olmadığının vurgulanmasıdır. O, bu şahsa, Bâtınîliğin en temel görüşlerini isnat eder ve yer yüzünün biri "nâtik" diğeri "sâmit" olmak üzere her zaman iki imâmdan hâli olmayacağını iddia ettiğini, bu iddiasını biraz daha ileri götürerek imâmların ilahlar olduklarını; ulûhiyet nûrunun nübüvvet ve nübüvvet nûrunun da imâmete hulûl ettiğini, bu uluhiyet nurundan âlemin hâli olamayacağını iddia ettiğini nakleder. Ona

²⁵ Bkz. İbn Hazm, *el-Fasl: dinler ve mezhepler tarihi*, trc. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 2: 20.

göre Ca'fer Sâdık, zamanının ilâhı olup duyular alemine tenezzül ettiğiinden dolayı sûret ve bedene büründüğünü, aksi takdirde insanlar tarafından görülmesinin mümkün olamayacağını ileri sürmüştür (s.6).

(iii) Bâtınî gruplar, önder kabul edilen kişiye bazı olağanüstü durumlar isnat etmek suretiyle ona bir karizma oluşturmaya çalışırlar. Erken dönemden itibaren bunun örneklerini görmek mümkündür. Aynı durumun Ebü'l-Hattâb ve takipçilerinde de var olduğunu görmekteyiz. Nitekim Ebü'l-Hattâb, Ca'fer Sâdık'ın talebesinden olduğunu ileri sürmüş ve bazı gizli ilimleri ondan aldığını iddia etmiştir. Bu bağlamda “*Ca'fer Sâdık'dan ahz etmiş olduğunu iddi'a ettiği Cefr²⁶ kitâbından âtiye 'âid haberler veriyor ve başında bulunan kimseleri bu kitâbın kuvvetiyle istediği gibi sevk ü idâre ediyor ve bir taraftan da yine 'aynı maksat ile hadisler vaz' etmeyi ihmâl etmiyor idi.*” Böylece Ebü'l-Hattâb, başkalarında olmayan gizli bir bilgi kaynağının kendisinde mevcut olduğunu iddia ederek bir karizma oluşturduğu ve böylece bir kısım cahil kimseleri kendisine meftun ettiği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı olacak ki, kendisine tabi olan kimseler onun her sözünü bir mucize gibi telakki ediyorlardı. Liderlerine inanmış bütün müritlerde görülen psikolojik durumun bunlarda da var olduğu anlaşılmaktadır. Lider ya da baş dâî, karaya beyaz dese ya da file ker-tenkele dese müritleri hiç düşünmeden bunu tasdik ederlerdi. Burada akli ve mantığı lidere teslim etme, her konuda ona bağlanıp inanma psikolojisinin Hattâbiyye grubunda da var olduğunu anlamaktayız.

(iv) Bâtınî grupların ortak özellikleri arasında hulûl, tenasüh, ilhad, ibahilik, sürekli nübüvvet, teşbîh, teccîm, imamlara ya da

²⁶ Arapça bir kelime olan cefr sözlükte “sütten kesilmiş kuzu, oğlak; içi taşla örülmemiş geniş kuyu” anlamlarına gelir. Terim olarak değişik metotlarla gelecekte haber verdiği iddia edilen ilmi veya bu ilmi kapsayan eserleri ifade eder ve cifr olarak da anılır. Bazı mevzu rivayetlere göre, Ca'fer es-Sâdık (ö. 148/765), Hz. Peygamber soyundan gelenlerin geçmiş ve gelecekle ilgili olarak muhtaç buldukları bütün gizli bilgileri bir kuzu veya oğlak (cefr) derisinin üzerine yazmış, muhtemelen bundan dolayı bu çeşit bilgilere ve eser türüne cefr denilmiştir. Daha çok Şiiler tarafından geleceğe ilişkin haberleri ihtiva ettiği öne sürülen ve Hz. Ali ile Ca'fer es-Sâdık'a nisbet edilen eserlere de genellikle “el-Cefr” veya “el-Cefr ve'l-câmia” adı verilir. (Detaylı bilgi için bkz. Metin Yurdağür, “Cefr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7: 215-218).

rûhânîlere üstün özellikler atfetme gibi²⁷ hususlara inanmaları vardır. Hemen her bâtinî grupta görülen bu nevi inançların ilk dönem Bâtiniyye'sinde de mevcut olduğu bilinmektedir. Yaltkaya'nın da belirttiği üzere Ebü'l-Hattâb'a, Meymûn el-Kaddâh'a ve oğlu Abdullah'a, sonrasında diğer önde gelen bâtinî liderlere nübüvvet ve uluhiyet nispet edilmiştir.

(v) Yaltkaya, Bâtinîliğe önderlik eden şahısların bir şekilde kendilerini Ehl-i Beyt'e ve imamlara ya neseben ya da ilmen bağladıklarını belirtir. Nitekim Ebü'l-Hattâb, Cafer Sadık'ın öğrencisi olduğunu, ondan gizli ilimler aldığını iddia ederek bilgisinin sağlam bir kaynağa dayandığını ileri sürmüştü ve böylece verdiği bilgiler ya da haberlerin tartışılmasının önünü almaya çalışmıştır. Ayrıca Bâtinî liderlerin neseben Ehl-i Beyt'e yakınlık iddia ettikleri bilinmektedir. Bu bağlamda İsmail'in oğlu Muhammed'in Cafer Sadık tarafından Ebü'l-Hattâb'a teslim edildiğini, eğitim ve terbiyesinin kendisine havale edildiğini ve bu şekilde Muhammed'i taht-ı terbiyesi altına aldığını iddia etmiş ve buradan hareketle kendisine bir karizma oluşturmaya çalışmıştır (s.8).

(vi) Yaltkaya'nın, Ebü'l-Hattâb'tan sonra asıl dikkat çektiği şahıs Meymûn el-Kaddâh'tır²⁸. Müellif, bu şahsın da Arap asıllı olmadığını açıklamış ve temel kaynaklarda bu şahısla alakalı mevcut bilgileri nakletmiştir. Bu bağlamda Meymûn'un ibahe ehlinden olduğunu, nübüvvet ve uluhiyet iddiasında bulunduğunu, ibadetlerin zahirinin değil bâtininin önemli olduğunu iddia ettiğini, farzların ve haramların bağlayıcı olmadığını, nikahta sınırlamanın olamayacağı vb. aşırı görüşler ileri sürdüğünü belirtmiştir (s.7). Ayrıca Meymûn el-Kaddâh'ın ve oğlu Abdullah'ın Bardisân ya da İbn Deysân mezhebinden olduklarını da açıklamış, dipnotta bu mezhep hakkında bilgiler vermiştir (s.9).

²⁷ Bu konuda bkz. Halil İbrahim Bulut, "İslam Düşüncesinde Orataya Çıkan Aşırı Görüşler", *Beyaz Tarih*, erişim: 17 Aralık 2018. <https://www.beyaztarih.com/islam-tarihi/islam-dusunce-tarihinde-ortaya-cikan-asiri-gorusler>

²⁸ Benî Mahzûm'un âzatlî kölesi olup Mekke'de yetiştiği belirtilmektedir. Kaynaklarda ismi genellikle Meymûn el-Kaddâh şeklinde zikredilmektedir. Onun, Muhammed el-Bâkır'ın derslerine devam ettiği, ondan hadis rivayet ettiği, vefatının ardından oğlu Ca'fer'le iyi ilişkiler kurduğu ve ondan da bazı nakiller yaptığı bilinmektedir. (Bkz. Mustafa Öz, "Meymûn el-Kaddâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 505).

(vii) Yaltkaya, Bâtınîlerin insanları kandırma ya da ağlarına düşürmedeki metotları hakkında da bilgi vermiştir. “Bunlar hareketlerini teşeyyu‘ [Şii görünme] perdesi altında gizliyor ve muhtelif yerlere gönderdikleri dâîlerine celb-i kulûb için zühd ve ‘ibâdet göstermelerini tavsiye ediyorlar idi.” diyerek, asıl amaçları insanları İslam’dan uzaklaştırmak olan bu dâîlerin Şiilik perdesi altında faaliyet gösterdiklerini ifade etmiştir. Ayrıca söz konusu dâîlerin zâhit ve âbit görünerek cahil ahaliyi kandırıp tuzaklarına düşürdüklerini açıklamıştır. Burada yazarın, “Bunlar hareketlerini teşeyyu‘ [Şii görünme] perdesi altında gizliyor ve muhtelif yerlere gönderdikleri dâîlerine celb-i kulûb için zühd ve ‘ibâdet göstermelerini tavsiye ediyorlar” şeklindeki ifadelerinden Bâtıniyye ile Şia’yı ayırt ettiğini düşünebiliriz. Asıl hedefleri halkı İslam’dan uzaklaştırmak ve kendi siyasi amaçlarına kanalize etmek olan aşırı grupların gerçekte İslam ile bir ilişkilerinin olmadığı malumdur. Bizce yazarın Batıniyye’yi Şia’nın ana gövdesinden ayrı değerlendirmesi isabetli olmuştur.

(viii) Dâîlerin insanları kandırmak için dinî istismar etmelerinin yanı sıra, normal insanların başaramadığı şa‘beze, nîrencât, nücûm, kimyâ ve benzeri ilimlerle de meşgul oldukları görülmektedir. Onlar, bu tür el çabuklukları ile dindarlık arasında ilişki kurarak kendilerinin Tanrı nezdinde muteber insanlar olduklarına inandırmak istemişlerdir. Yazar, onların hilelerinden birini şöyle açıklamıştır: “*Bâtınîlerin en mühim eşhâsından olan bu Abdullah, uzun bir müddet nübüvvet iddi‘a eylemiş [s.9] ve ‘avâm-ı nâsı iğfâl eylemek için muhtelif hilelere mürâca‘at etmiş idi. Bu cümleden olmak üzere uzak yerlerdeki mensûblarının güvercin postalarıyla kendisine gönderdikleri haberleri bir mu‘cize gibi halka söyler ve bir müddet sonra bu haberler tahakkuk eyler idi.*” Böylece işin iç yüzünü bilmeyen cahil halk, söz konusu kişinin gaybı bildiğine inanmaya başladılar. Bu itibarla Bâtınîlerin her dönemde geçerli bir silahı olduğu anlaşılmaktadır.

(ix) Bâtınîlerin, duruma göre yeni stratejiler geliştirmede mahir oldukları anlaşılmaktadır. Nübüvvet iddiasında bulunan Abdullah b. el-Kaddâh, sıkı takibatın olduğunu, kendisine hayat hakkı verilmeyeceğini anlayınca metodunu değiştirmiş ve insanları kendi nübüvvetine çağırarak yerine “*halkı âl-i beyt’den bir imâm-ı ma‘suma da‘vet ediyor ve kendisine bu imâmın havârîsi sıfatını veriyor idi*” (s.9). Aslında dâîlerin zamana ve şartlara göre tutumlarının da farklılık

gösterdiği bilinmektedir. Başlangıçta imamın elçisi olduğunu iddia eden dâiler, bir müddet sonra kendilerine de vahyedildiğini, hatta tanrısal ruhun kendilerine de hulûl ettiğini iddia etmişlerdir. Yukarıda isimleri belirtilen dâilerin hayatlarında aynı iddiaların vücut bulduğu bilinmektedir.

(x) Yazar, Batniliğin arka planı olarak daha ziyade Sâbiileri öne çıkarmıştır. Bazı klasik kaynaklarda Harrâniler hakkında verilen bilgilerin Sâbiilere atfedildiği ve bu şekilde genellemeler yapılarak Harran paganizminin Sâbiilik şeklinde takdim edildiği anlaşılmaktadır. Genel olarak Sâbiilik, güney Mezopotamya’da yaşayan ve ışık-karanlık düalizmine dayalı gnostik inançlarıyla tanınan topluluğun bağlı olduğu din olarak tanımlanmaktadır.²⁹ Kutsal metinleri ve ibadet dilleri Mandence olduğundan Sâbiiliğe Mandeizm de denilmiştir. Sâbiilik, milâttan önce son iki yüzyıl içinde Filistin-Ürdün bölgesinde mevcut olan heterodoks yahudi akımları arasında filizlenmiştir. Sâbiiler tarafından büyük bir önder ve ışık peygamberi diye adlandırılan Hz. Yahyâ’yı önder şahsiyet olarak kabul etmişlerdir. Hz. Yahyâ, Yahudiliğe karşı çıkıp Kudüs dışında kendi cemaatini kurmuş, ancak Yahudiler tarafından başı kesilmek suretiyle idam edilmiş, taraftarları da sıkı bir takibata ve katliama tâbi tutulmuştur. Katliamdan kurtulanlar Mezopotamya’ya kaçıp buraya yerleşmişlerdir. VII. yüzyılda Irak’ın müslümanlarca fethedilmesi üzerine diğer yöre halkı gibi Sâbiiler de zimmî statüsüyle İslâm hâkimiyeti altına girmişlerdir. Harrâniler ise, milâttan önce III. bin yıldan milâttan sonra XIII. yüzyıl ortalarına kadar varlıklarını sürdüren Harranlı putperestlerdir. Bunlar Harnâniler ve Harbâniler şeklinde zikredilmiş, Keddâniler (Kasdeliler), Keldâniler ve Nabatiler olarak da anılmıştır. Halife Me’mûn’dan sonraki döneme ait kaynaklarda Harranlı Sâbiiler şeklinde bir adlandırma daha görülmekle birlikte Me’mûn dönemi öncesindeki Harrânilerin Sâbiî adıyla bir ilgisinin olmadığı beyan edilmiştir.³⁰ Nitekim Harran ve Ruha’da (Urfa) yaşayan Keldâniler, Halife Me’mûn

²⁹ Geniş bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, “Sâbiilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 35: 341-344.

³⁰ Geniş bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, “Harrâniler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 240-242.

döneminde bu ismi terk ederek kitabî din mensubu olma imkanlarından yararlanmak üzere Sâbiî ismini almışlardır.³¹ Bu itibarla gerçek Sâbiîler Harrânîlerden farklıdır. Zira Harrâiler ya da Harnâniler diye adlandırılan Harranlıların putperest oldukları bilinmektedir. Harranlıların Sâbiî adını almaları bir dönüm noktası olmuş, özellikle IX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Sâbiî lakaplı ve Harran menşeli âlimlerin tıp, felsefe, edebiyat ve tercüme sahalarında şöhret kazanmasıyla Sâbiîler konusunda bütün gözler Harran'a çevrilmiştir. Bu dönemde İslâm âlimleri, Harranlı Sâbiîler olarak adlandırılan Harrânîler'le Irak'ta yaşayan gerçek Sâbiîler'in arasındaki farka dikkat çekse de eserlerinde Sâbiîlik başlığı altında Harranlılar'ın dinî geleneklerini tanıtmışlardır.³² Benzer bir durumun Yaltkaya tarafından dile getirildiği görülmektedir. Yaltkaya'nın bu makalesinde Sâbiîler olarak anlattığı zümrenin Harranlılar olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Yaltkaya, eldeki mevcut kaynaklardan hareketle Bâtîniğin bir tarihçesini ortaya koymaya çalışmıştır. Bâtînilik ile kadim kültürler arasındaki ilişkiye dikkat çekmiş, İslam düşüncesi tarihinde bîatnî fikirleri ilk defa kimlerin dillendirdiğini ve söz konusu fikirlerin neler olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Bâtînilik konusunda hemen hiç bir akademik çalışmanın mevcut olmadığı bir dönemde Yaltkaya'nın bu konuyla ilgilenmesi ve gayet tafsilatlı bu makalesini neşretmesi, kanaatimizce yaşadığı dönemde önemli bir boşluğu doldurmuştur.

II. Latinizede Takip Edilen Usul

İstanbul Dârülfünun İlähiyat Fakültesi Mecmuası'nda [DİFM], (1928) neşredilmiş olan bu makalenin sadece Latinize edilmesi yeterli görülmemiş, bazı açıklayıcı bilgiler metin içinde ya da dipnotta verilmiştir. Makaleyi günümüz alfabesine aktarıırken kullandığımız yöntem gelince;

(1) Makalede takip edilen esas basit transkripsiyondur, yani transkripsiyon harflerinin bütün karşılıkları kullanılmamıştır. Arapça ve Farsça kelimelerdeki uzatmalar gösterilmeye çalışılmıştır.

³¹ Bkz. İbn Nedim, *el-Fihrist*, 320.

³² Gündüz, "Sâbiîlik", 35:341-344. Ayrıca bkz. Şinasi Gündüz, *Son Gnostikler Sabiîler*, (Ankara: Vadi yayınları, 1995), çeşitli yerler.

Türkçe olan kelimelerde uzatma işaretlerine müracaat edilmemiştir. Günümüz okuyucusu için yabancı olduğu düşünülen bazı kelimelerin anlamları köşeli parantez [...] işareti içinde verilmiştir.

(ii) Türkçe fiillerde son hece “up, üp” yerine “ıp, ip” tercih edilmiştir. Yine dönemin özelliğinden kaynaklanan bazı kelimelerin yazılışında “deyu-diye; anı-onu; ânâ-ona; eğerçi-eğer ki..” şeklinde yazılmıştır.

(iii) Müellifin açıklamaya gerek duymadığı, ancak günümüz okuyucusunun anlayamayacağını düşündüğümüz yerlerde dipnotlarda gerekli açıklamalar yapılmak suretiyle metne katkıda bulunulmuştur. Tarafımızdan verilen bilgiler ana metinle karışmaması için yine köşeli parantez [...] içine alınmış, ayrıca (Naşir) şeklinde açıklama düşülmüştür.

(v) Metinde geçen kitap isimlerinin tamamı italik yazılmıştır.

(vi) Metin içinde geçen isimler, mekan ve kavramların yazılışı konusunda *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'nin standartlarına uyulmaya çalışılmıştır.

(vii) Dipnot ve kaynakçanın hazırlanmasında “İsnad Atf Sistemi” esas alınmıştır (<http://www.isnadsistemi.org>).

III. KAYNAKÇA

Adıgüzel, Adnan. "Mehmet Şerefeddin Yaltkaya'nın Fatimiler ve Hasan Sabbâh Başlıklı Makalesinin Sadeleştirilmesi". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 12 (2014): 187-220.

Ahmet Mithat Efendi. *Musullu Süleyman*. Haz. Ali Öztaç. İstanbul: Özgün Yayıncılık, 2001.

Altıntaş, Ramazan. "Sosyal Kelam Projesi: "M. Şerafeddin Yaltkaya Örneği". *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri* (2010): 235-239.

Alusi, Ebü'l-Meali Cemaleddin Mahmûd Şükri b. Abdullah b. Mahmûd. *Muhtasarü't-tuhfeti'l-isna aşeriyye*. Nşr. Gulam Muhammed Eslemi. İstanbul: İhlas Vakfı, 1994.

- Avcu, Ali. *Karmatîliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Bağdadî, Abdülkâhir b. Tâhir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Trc. Ethem Ruhi Fırlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Baybars, Rükneddin el-Bundukdari. *Baypars Tarihi*. Trc. M. Şerefeddin Yaltkaya. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1941.
- Boyras, Abdurrahman. *M. Şerafeddin Yaltkaya ve Kelami Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995.
- Bulut, Halil İbrahim. "İslam Düşüncesinde Orataya Çıkan Aşırı Görüşler". *Beyaz Tarih*. Erişim: 17 Aralık 2018. <https://www.beyaztarih.com/islam-tarihi/islam-dusunce-tarihinde-ortaya-cikan-asiri-gorusler>
- Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara: DİB Yayınları, 2016.
- Çağrı, Mustafa. "Gazzâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 489-505. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Çağrı, Mustafa. "İbn Meserri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 188-193. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Daftary, Farhad. *Muhaliğ İslamın 1400 Yılı İsmaililer, Tarih ve Kuram*. Trc. Ercümen Özkaya. Ankara: Raslantı Yayınları, 2001.
- Demircan, Adnan. "Tâi-Lillah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 447-448. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Duman, Ali. "Şerafeddin Yaltkaya ve "Mu`tezile ve Husn-Kubh Meselesi" Makalesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/4 (2002): 53-65.
- Ebüzziya Tefik. *Hasan bin Sabbah*. Kostantiniye: Matbaa-i Ebüzziya, 1300.
- Er, Hamit. "Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 526-527. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Gündüz, Şinasi. "Harrâniler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 240-242. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

- Gündüz, Şinasi. "Sâbilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 341-344. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Gündüz, Şinasi. *Son Gnostikler Sabîler* Ankara: Vadi yayınları, 1995.
- Hizmetli, Sabri. "Karmatiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 510-514. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- İbn Haldun. *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn*. Trc. Pirizade Mehmed Saib. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.
- İbn Hazm. *el-Fasl: Dinler ve mezhepler tarihi*. Trc. Halil İbrahim Bulut. I-III. İstanbul : Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- İbn Nedîm. *Fihrist*, Beyrut: Daru'l-Marife, 1978.
- İbn Teymiyye. *el-Vasiyyetü'l-Kübra : Risaletü Şeyhü'l-İslâm İbn Teymiyye ila Etba'i Adi b. Müsafir el-Ümevi*. Nşr. Muhammed Abdullah en-Nemr- Osman Cum'a Damiriyye. Taif : Dârü'l-Faruk, 1989/1410.
- İlhan, Avni. "Bâtıniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 190-194. Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- Kara, İsmail. "Yaltkaya, Mehmet Şerefettin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 309-310. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Kılıç, Mahmut Erol. "Hermes". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17: 228-233. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Köksal, M. Asım. "Eski Diyanet İşleri Başkanlarımızdan Ord. Prof. M. Şerefeddin Yaltkaya (merhum)". *Diyanet Dergisi* 3/ 4 (Nisan 1964):106-108.
- Kunter, Halim Baki. "M. Şerefeddin Yaltkaya". *Ülkü Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, 1/6 (1947): 10-11.
- Nizamülmülk. *Siyasetname: siyerü'l-müluk*. Trc. Nurettin Bayburtlu-gil. Dergah Yayınları, İstanbul 1981.
- Onat, Hasan. "Hattâbiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 492-493. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

- Ovacı, Hüseyin. *Mehmed Şerafeddin Yaltkaya (1879-1947)'nin Mezhepler Tarihi ile İlgili Çalışmaları (Tahlil ve Değerlendirme)*. Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2010.
- Öz, Mustafa. "Meymûn el-Kaddâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 505. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Sümertaş, Burhan. "Mehmed Şerafeddin Yaltkaya'nın (1879- 1947) Tarih-i Kur'an-ı Kerim'i Üzerine Bir Değerlendirme". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (Erzurum 2013): 337- 362.
- Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi. *Bâtınîler İblis Behmen*. Haz. Elif Çelik. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2016.
- Şehristânî. *el-Milel ve'n-nihal, Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*. Trc. Mustafa Öz. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015.
- Yaltkaya, M. Şerafeddin. "Yezidiler", *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1/3 (Teşrinisani 1926): 1-29; I/4: 273-275.
- Yaltkaya, M. Şerafeddin. "Gazali'nin Te'vil Hakkında Basılmamış Bir Eseri". *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 4/15, (İstanbul 1930): 46-58.
- Yaltkaya, M. Şerafeddin. "Risale fi Fezaili'l- Etrak (Cahız'dan çeviri)", *Türk Yurdu Mecmuası* 1/5, (İstanbul, 1329-1913): 894- 900; 932-935; 988- 991.
- Yaltkaya, M. Şerafeddin. "Sencer ve Gazali", *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1 (İstanbul, 1925): 39- 57.
- Yaltkaya, M. Şerafeddin. "Türk Kelamcıları". *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 13 (İstanbul 1932): 1-19.
- Yaltkaya, M. Şerafeddin. *Kelam Tarihi*, İstanbul : Darü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Talabe Cemiyeti, 1340/1924.
- Yaltkaya, M. Şerafeddin. *Simavna Kadısoğlu Şeyh Bedreddin*, Nşr. Hamit Er. İstanbul 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Gulûv". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15:192-193. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Yurdagür, Metin. "Cefr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 215-218. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

IV. “Bâtınîlik Tarihi” Adlı Makalenin Latinizesi

“BÂTİNÎLİK TARİHİ”³³

“و كانت لهم دعوة في كل زمان و مقالة جديدة بكل لسان”

“Bâtınîlerin her zamânda başka bir güne da’vetleri ve her lisânla yeni bir i’tikâd ve mezhepleri vardır.”³⁴

-Şehristânî-

Mecmû‘amızın dördüncü sayısından itibaren bu sayıya kadar in-tişâr etmiş olan nüshalarında “Fâtımîler ve Hasan Sabbâh” ve “Nâsır-ı Hüsrev ve Râşidüddîn-Sinân” nâmındaki yazılarımız ile Bâtınîlerin muhtelif hareketlerini göstermiş idik. Bu makâlemizde Bâtınîlerin ‘umûmî târihini toplamak ve bunların felsefelerine ve Hasan Sabbâh’dan evvelki da’vetleriyle Hasan Sabbâh’ın “da’vet-i cedide”sine dâ’ir ma’lûmât vermek istiyoruz. Evvelâ şunu ‘arz etmek lâzımdır ki Bâtınîlerin felsefesinde Sâbilik ve Mecûsilik’in ve hattâ Pisagor ile Eflâtun’un te’sirâtı mevcûd olmakla bunlara dâ’ir biraz söz söylemek zarûreti karşısında bulunuyoruz.

1. Sâbilik ve Mecûsilik

Şehristânî’nin *el-Milel ve’n-Nihal* nâmındaki ma’rûf kitâbında görüldüğü vech ile edyân karşısında insânların vaz’iyetlerini ber vech-i âti [aşağıda geleceği üzere] tesbît etmek mümkündür.³⁵

(i) Ne mahsûsât ve ne ma’kûlâta kâ’il olmayanlardır ki bunlar Sûfestâiler [Sofistler]dir.

(ii) Yalnız mahsûsâta kâ’il olup ma’kûlâta kâ’il olmayan ve mahsûs ‘âlemin verâsında bir ‘âlem-i ‘akli bulunduğunu kabûl etmeyenlerdir ki bunlar tâbî’iyyündür [tabiatçılardır].

³³ [Bu makale, *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*’nda (Mart 1928, 2/8: 1-27) neşredilmiştir. Dijital versiyonuna ulaşmak için bkz. <http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleosm/findrecords.php> Makalenin latinize edilmesi sürecindeki yardımlarından dolayı öğrencim Abidin Alıcı’ya müteşekkirim. (Naşir)].

³⁴ [Bkz. Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal, Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, trc. Mustafa Öz (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 256-257 (Naşir)].

³⁵ [Krş. Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 356 vd. (Naşir)].

(iii) Maḥsûsât ve ma'kûlâta kâ'il iseler de hudûd ve ahkâmı kabûl etmeyenlerdir. Bunlar, 'âlem-i 'akliyi idrâk ile kâinâta mebd'e ve ma'âd [başlangıç ve son] isbât edenlerin matlûb ve mukadder olan kemâl-i cinsiyeyi bulacaklarını, sa'âdet ve şekâvetin 'ilm ve ihâtanın derecâtı arasında bulunduğunu ve sa'âdet derecelerinin yükselmesinde ve bilâkis tenezzül ederek şekâvete mübeddel olmasında yalnız 'aklın mü'essir olduğunu kabûl eden "Felâsife-i İlâhiyyûn"dur. Bunlar şerî'atları mesâlih-i 'âmmeye 'âid umûrdan 'add ile hudûd ve ahkâmın vaz'î olduğunu söylerler. Aynı zamânda maslahat 'ibâd ve 'imârât-ı bilâd zamânında isbât-ı ahkâm ve vaz'-ı helâl ve harâm eden ricâl-i şerâyi'inin bazen /[2] te'yid-i semâvî ile umûr-i ma'kûleyi telakkî ederek bunlara suver-i hayâliye iksâ ettirdiklerini dahî söylerler ki ahvâl-i ma'âda 'âid cennet ve cehennem ve kusûr [köşk, kasırlar] ve enhâr [nehirler] ve tuyûr [kuşlar] ve simârı [meyveleri] bu kabîlden addederler. Ve selâsil [demir zincirler] ve eġlâl [bukağı, kelepçeler] ve hezî [utanç, rezalet] ve nekâl'in [cezânın] de bu cümleden olduğunu söylerler.

(iv) Hem maḥsûsât ve hem ma'kûlâta kâ'il olur ve hem hudûd ve ahkâmı kabûl ederlerse de bu hudûd ve ahkâmı 'akli olarak vaz' ile bir şerî'at ve bir peygamber kabûl etmezler ki bunlar "Sâbie"dirler.

(v) Mezkûr olan maḥsûsât ve ma'kûlât ve hudûd ve ahkâmı ve bir şerî'atı kabûl edenlerdir ki bunlar da edyân-ı semâviyyeye mensûb olanlardır.

Ma'lûmdur ki, kurûn-i ûlânın henüz temâmiyla mekşûf olmayan zulmetleri arasında da'vet-i İbrâhîme uzaktan uzağa bir yıldız gibi seçilmektedir. "Millet-i hanîfiyye" denilen bu da'vetin zuhûru esnasında "Sâbie" ve "Hunefâ" nâmlarıyla iki tarz tefekkür erbâbı bulunduğunu söylüyorlar. Bunların her ikisi de ma'rifet-i ilâhiyye ve hudûd ve ahkâmı telakkîde bir mutavassıtta ihtiyâcı kabûl ediyorlar idiyse de birincileri, ya'nî Sâbie bu mutavassıtının bizim yediklerimizden yiyen ve içtiklerimizden içen ve mâdde ve sûretde bize mütemâ'il olan insânlardan olmasını câ'iz görmeyerek sırf rûhânî olmasını ve bu sûretle temizlikte "Rabb'ül-erbâb"a karîb bulunmasını lâzım görüyorlar idi.

İkincileri, ya'nî Hunefâ ise bu mutavassıtın Sâbie'nin hilâfında olarak insânlardan olmasını kabûl ediyor ve beşeriyet i'tibâriyle bize

mümâsil olmasına rağmen tahâret ve ‘ismet ve te’yîd ve hikmete mazhar olarak derecesi bizim ve hattâ bi'l'umûm rûhânîlerin fevkinde bulunabileceğini söylüyorlar idi.

Mutavassıtın rûhânî olmasını lâzım gören Sâbie diyorlar idi ki; ‘âlemin şâ’ibe-i hudûsdan mukaddes ve münezzeh olan bir fâtır-ı hakîmi [hikmet sahibi bir yaratıcısı] vardır ki onun ‘atebe-i celâline [kudret eşîğine] varmakdaki ‘aczimizi i’tirâf ederiz. Biz onun dergâh-ı ‘izzetine yalnız nezd-i ulûhiyetindeki mukarreblerinden olan mutavassıtlar ile yaklaşabiliriz ki onlar da cevher ve fi’l ve hâlet i’tibâriyle mutahhar ve mukaddes olan rûhânîlerdir.

Bu rûhânîler cevher i’tibâriyle mukaddestirler. Çünkü bunlar, mevâdd-ı cismâniyye ve kuvâ-yi cesedâniyye ve harekât-ı mekâniyyeden münezzeh ve müberrâdırlar. /**[s.3]** Tahâret üzerine mecbûl ve Cenâb-ı Hakkı takdîs ve tesbîh ile meşgûldürler. Cenâb-ı Hakkın emirlerine muhâlefet etmezler ve her ne emrederse derhâl yaparlar.

Bu husûsda bize irşâdâtta bulunan mu’allim-i evvellerimiz Ağâzîmûn ve Hermes’dir.³⁶ Biz, “Rabb’ül-erbâb” ve “Îlâhü’l-âlihe”ye [ilahların ilahı] bu âlihemiz olan rûhânîler vâsıtasıyla takarrub ederiz

³⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*’inde (cilt 2, sayfa 142, Mısır tab’ı), bu Ağâzîmûn’un Şit ve Hermes’in İdrîs (‘aleyhimâ) olduklarını söylüyor. Yukarıda söylediğimiz vech ile felâsife-i ilâhiyyûn ricâl-i şerî’âtın bazen te’yîd-i semâviyye mazhar olduklarını kabul ettikleri gibi Sâbie de Ağâzîmûn’un ile Hermes’in müeyyediyyetini kabul ederlerse de bunlardan başka peygamberler olduğuna kâ’îl değildirlere. Bunlar Hermes’in ‘âlem-i rûhâniye su’ûd ile rûhânîler zümresine iltihâk etmiş olduğunu söylerler.

Bu zât hakkında İbnü’n-Nedîm’in *Fihrist*’inde (s. 352) görülen ma’lûmât şudur: “Hermes’in kim olduğunda ihtilâf vardır. Yedi seyyâr yıldız nâmına yer yüzünde binâ edilmiş olan ma’betlerden ‘Utarid [عطارد] ma’bedinin sâdini olduğunu ve Keldânî lisânında ‘Utârid’e “hermes” denildiğinden kendisine bu nâm verilmiş bulunduğunu söyleyenler vardır [Bkz. İbn Nedîm, *Fihrist*, (Beyrut 1978), 494]. Yine Şehristânî’ye göre (aynı sahîfe ve aynı cilt) burçlara ve seyyâr yıldızlara isim vaz’ eden ve bunlara şeref, vebâl, ök, haziz tertib eyleyen ve teslis, tesdîs, terbi’, mukâbele, mukârene vesâ’ire ile münâzır ta’yîn eden bu Hermes’dir.

[Ağâzîmûn, çeşitli kültürlerde değişik isimlerle anılan mitolojik veya yarı mitolojik bir şahsiyettir. Bu kişinin felsefe, bilim ve edebiyat tarihlerinde daha çok mitolojik veya yarı mitolojik niteliklere sahip bir şahsiyet olarak ortaya çıkmasına karşılık dinler tarihinde bir peygamberle özdeşleştirilmesi dikkat çekicidir. Bazı müellifler eski Mısır dinindeki Thoth’u, Müsevîlik’teki Uhnun’u, Budizm’deki Buda’yı, Zerdüştilik’teki Hôşeng’i ve İslâm’daki İdrîs’i onunla birleştirmişlerdir (Geniş bilgi için bkz. Mahmut Erol Kılıç, “Hermes”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1992), 17: 228-233). (Naşir)].

ki bunlar, “ilâhü'l-âlihe” nezdinde bizim vesâ'il ü vesâ'itimiz ve şefâ'atçilerimizdirler.

Fakat evvelâ âlihemiz [ilahlarımız] olan rûhâniler ile aramızda bir münâsebet te'sis icâb ettiğinden bir peygambere muhtâç olmaksızın sırf 'aklın emrettiği vech ile tabî'î şehvetlerin kirlerinden kendimizi tathîr etmek ve mücâhedât ile ahlâkımızı tehzib eylemek gibi faziletleri iktisâba mecbûriyetimiz vardır ki bunlar için de du'âlarda bulunmak, namaz kılmak, oruç tutmak, kurbân kesmek, buhûr yakmak ve bu sûretle rûhâniler ile münâsebet kesb edip onlardan “ilâhü'l-âlihe”ye takarrub husûsunda tazarru'âtta bulunmak lâzımdır.

Bu rûhâniler cevher i'tibâriyle de pâk ve mukaddestirler: Bunlar ihtirâ' ve icâdda şu'ûnâtın bir hâlden diğere bir hâle inkılâbında ve mahlûkâtın noksândan hadd-i kemâle tevcihinde mutavassıt olan sebeplerdir. Ulûhiyet-i mukaddeseden kuvvet alarak mevcûdât-ı süfliyyeye fuyûz ifâze ederler ki yedi seyyâr yıldızların mahreklerindeki hareketlerini idâre eden müdebbirât bu rûhâniler cümlesindedir. Bizim rûhlarımıza bedenlerimiz heykel olduğu gibi, bu yedi seyyâr yıldızlar da o rûhânilerin heykelleridir. Rûhânilerin fi'illeri, tabâyi' [tabiatlar] ve anâsırda infî'âlât / [s.4] husûle gelmek ve bundan da mürekkebât-ı tabî'yyede terkîbât ve imtizâcât vukû' bulmak için bu heykelleri makâdîr-i mahsûsa üzre tahrîkdir ki erbâb denilen bu heykellere aynı zamânda fi'illerinden dolayı “âbâ”, ve 'anâsır-ı tabî'yyede infî'âllerinden dolayı “ümmehât” denilir.

Bu rûhânilerin hâletlerinin dahî pâk ve mukaddes olması kendilerinin dâ'imâ lezzet ü râhat ve behçet ü sürûr içinde olmaları ve rabbü'l-erbâb'ın civâr-ı rahmetinde kendisini tesbîh u takdîs ve temcîd u tahlîl ile meşgûl bulunmalarındandır.

Sâbie derler ki: Kâinâtda ki şuûn-i külliyyeyi idâre eden külli rûhâniler olduğu gibi, şuûn-i cüz'iyeyi idâre eden cüz'î rûhâniler dahî vardır. Yağmur cinsini idâre eden bir melek olduğu gibi, her katrete mü'ekkel olan bir cüz'î melekler dahî vardır. Yağmur, kar, dolu, rüzgâr, kavs-ı kuzah [gökkuşağı], hâle [ayın çevresinde görülen ışık halkası], kehkeşân [Samanyolu], şimşek, yıldırım vesâ'ire gibi âsâr-ı cevviyeye ve hareket-i 'arz, seyl [sel], sis vesâ'ire gibi vukû'ât-ı arzîyeye mü'ekkel müdebbirât vardır. Sâbie, kâinâtda mevcûd olan bütün zerrâta mü'ekkel olan kuvvâ-yı sâriye bulunduğunu ve bunların

mâdde ve hayûlâ gibi şeylerden değil “lâ şey”den ibdâ‘ olmuş ve temâmiyle zulmetten müberrâ envâr-ı mahzadan ‘ibâret bulunmuş olduklarını söylerler.

Sâbie’ye göre bu rûhânîler emr-i bârî ile ibdâ‘ edilmiş olduklarından emrî ve kavli olup halkî ve fi‘lî değildirler. Mebâdi’-i mevcûdât olan bu rûhânîlerden infisâl ile ebdâne [bedenler] ittisâl etmiş ve ebdânın kirleriyle kirlenmiş olan ervâh-ı insâniye bu sukût ve nüzûlden ahlâk-ı zekiyye ve a‘mâl-i merdiyye ile temizlendikten sonra bunların mensûb oldukları ‘âleme ‘urûç ederler [yükselirler] ki bunlarca ma‘âd [ahiret hayatı] bu ‘urûcdur. İnsâna tatbik olunan bu sukût ve nüzûlü bütûn kâinâta ta‘mîm ile derler ki: “Bütûn zerrât-ı kâinâta mü‘ekkel olan kuvvâ-yı sâriye-i rûhânîyeden kâinâtın her zerresi sukûta uğrayarak bir şahsın gölgesi gibi ‘âlem-i halk vücûda gelmiş ve yekdiğerrine zıt olan ‘anâsır-ı erba‘a şer ve fesâdın menba‘ı olmuştur ki insânın ma‘âdı bu sukûtdan kurtularak tekrâr ‘âlem-i asliyesine ‘urûç ile olduğu gibi, bütûn kâinâtın ma‘âdı da ‘umûmen bu zulmet-i sukûtdan kurtularak nûr ‘urûca mazhar olması ve mebâdi-i evvele iltihâk etmesidir.

Bunlarca Ağâzîmûn’dan [Hz. Şit] menkûl olduğu vech ile bu mebâdi (Bârî Te‘âlâ, ‘akl, / **[s.5]** nefis, mekân, halâ [boşluk]) olmak üzere beşdir^{37,38} Mecûsiler dahî - aslî Mecûsiler (senevîler) değil - Sâbie gibi ezeli ve aslî olan bu mebâdi-i evvele “nûr” itlâk ederek bunların mukâbilinde zulmeti almışlardır ki zulmet; mebâdinin sukûti ile kâinâtın vücûda gelmesi ma’nâsına olduğu gibi, nûr dahî kâinâtın

³⁷ İrânşehrî ve buna tab’an Muhammed b. Zekeriya er-Râzî dahî Ağâzîmûn gibi beş cevher-i kadîm isbât ederler idiyse de “Bârî, mekân, nefis”de Ağâzîmûn’a iştirâk etmiş olan bu zâtlar Ağâzîmûn gibi dördüncü olmak üzere “akl”ı ve beşinci olmak üzere “halâ”yı değil; bunların yerinde “heyûlâ” ve “zamân”ın kadîm olduklarını kabul ettiklerinden “Ashâb-ı heyûlâ” nâmını almışlardır ki bunlarca “heyûlâ” terkîbden hâli olan gâyet’ül-gâye küçük cüz’ fertlerdir. [Krş. Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal*, 426. (Naşir)].

³⁸ [Buraya kadar verilen bilgilerin, Şehristânî’nin *el-Milel ve’n-nihal* adlı eserinin 356-426 sayfaları arasından derlendiği ve özetlendiği anlaşılmaktadır. (Naşir)]

zulmetten halâs bularak mebâdî-i asliyyeye ‘urûc etmesinden ‘ibâret-dir.³⁹

2. Târîhen En Eski Bâtınî Kimdir?

Ömer el-Fârûk’un (r.a.) İnan’daki galebesi, denilebilir ki İslâm için ma’nevî bir mağlubiyet teşkil eylemiştir. İnan Mecûsîliği, İslâm perdesi altına gizlenerek saffet-i İslâmiyyeyi şâ’ibedâr eylemekte gecikmemiştir. Ali b. Ebî Tâlib’in (r.a.) bizzât şahsı önünde kendisine ulûhiyyet isnâdı ile başlayan bir hareket mevcûd olduğunu bilmekteyiz ki, bu hareketi tanzim edenlerin başında en kadim şahsiyet olmak üzere Benî Esed mevâlisinden gayr-i Arab Ebû’l-Hattâb Muhammed bin Ebî Zeyneb’i⁴⁰ buluyoruz. Bu âdem hakkında fakültemiz nâmına derdest tab’ olan Ebû’l-Hasan el-Eş’arî’nin *Makâlât’ül-İslâmiyyîn* nâm eseriyle İbn Hazm’ın *el-Fasl* ve Şehristânî’nin *el-Milel*’inde görülen ma’lûmât şudur: / [s.6]

Ebû’l-Hattâb, kendisinin Ca’fer es-Sâdık’ın talebesinden olduğunu söyler idi. Bu âdem imâmların mazhar-ı vahiy olan peygamberlerden bulduklarını ve yer yüzünün biri “nâtık” diğeri “sâmit” olmak üzere her zamân iki imâmdan hâli olmayacağını iddi’a ediyor idi.

³⁹ Mecûsilerden (Senevî) olanlara göre hayr ve şer ve menfa’at ve mazarrat ve salâh ve fesâd aralarında taksim etmiş olan iki müdebbir-i kadim vardır ki bunlardan biri “Yezdân”, diğeri “Ehrimen”dir. Bunlarca “Yezdân” ve “Ehrimen” yekdiğeriyle muhârebe eden iki ordu kumândânı gibi, te’mîn-i galebe için uğraşmaktadırlar. Nûrun galebe-i nihâ’iyyesiyle hitâm bulacak olan bu muhârebe nûr ile zulmetin birbiriyle imtizâçlarından yedi bin sene sonra nihâyet bulacaktır. Mani mezhebinde bulunanlardan 271 /784’de ber-hayât olan Ebû Sa’îd nâmındaki kimsenin re’yine göre bu muhârebenin müddeti 12.000 senedir. Bu zâtın ifâdesine nazaran mezkûr h. 271 senesinde mebd-i imtizâctan 11.700 sene mürûr etmiş olmakla bu târihten 300 sene sonra, ya’ni 571 / 1175’de halâs müddeti hulûl etmiş olacak idi.

el-Milel ve’l-Nihal’inde c. 2, s. 86. Bize bunu haber veren Şehristânî, bu eser-i ma’rûfunu 521 /1175’de [bu tarih 1128 şeklinde olmalı?] yazdığını ve bu târihe nazaran zamân-ı halâsa elli sene kalmış olduğunu beyân ediyor ve tarz-ı ifâdesinden kendisinin de az çok Ebû Sa’îd’in fikrine inanmış olduğunu görüldüğü.

⁴⁰ [Ebû’l-Hattâb el-Esedî (ö. 138/755 [?]), aşırı Şii fırkası “Hattâbiyye”nin kucusudur. Benî Esed kabilesinin âzatlısı olup mevâlidendir. Kûfe’de yetişmiş ve faaliyetlerini burada sürdürmüştür. Ebû’l-Hattâb’ın önceleri Ca’fer es-Sâdık’ın yakın adamlarından olduğu, fakat Mugire b. Saîd el-İclî’yi kendisine örnek alması üzerine aşırılığa saptığı Şii kaynaklarınca da kabul edilmektedir (Bkz. Hasan Onat, “Hattâbiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 492-493). (Naşir)].

Bu iddi'asını biraz daha ileri götürerek imâmların âlihe olduklarını ve gerek Ca'fer es-Sâdık ve gerek pederlerinin de bu âlihelerden bulduklarını ve ulûhiyyet nûrunun nübüvvete ve nübüvvet nûrunun da imâmete hulûl ederek tedâhul-i envâr vuku' bulduğunu ve bu envâr ü âsârdan 'âlemin hâli olamayacağını söylerler idi. Ve Ca'fer es-Sâdık zamânının ilâhı olup kendisinin görülen sûret ve bedeni, mahsûsât 'âlemine tenezzelünün bir zarûreti olduğunu ve bu sûreti kâbil-i rü'yet olmak için bi'z-zarûre iktisâ etmiş bulunduğunu ifâde ediyor idi.⁴¹

Bu âdem'in Kûfe'de binlere bâliğ olan etbâ'ı kendisinin de nübüvvet ve ulûhiyyetini iddi'a ediyor ve hattâ “ فَاذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا .. ”⁴² “*Âdem'i tesviye edip ona rûhumdan rûh nefh ettiğim zamân melekler ona secde ettiler*” (s 72) âyeti kerîmesine istinâden meleklere mescûdu olan Âdem'in oğullarından olmalarıyla kendilerinin de rûh-u ulûhiyyette iştirâkleri olduğunu söylüyorlar idi.⁴³

Bu âdem'de (*el-Fark beyne'l-fırak*, s. 240) görüldüğü vech ile Ca'fer es-Sâdık'dan ahz etmiş olduğunu iddi'a ettiği Cifr⁴⁴ kitâbından âtiye 'âid haberler veriyor ve başında bulunan kimseleri bu kitâbın kuvvetiyle istediği gibi sevk ü idâre ediyor ve bir taraftan da yine 'aynı maksat ile hadîsler vaz' etmeyi ihmâl etmiyor idi. Kendisine tâbi' olan kimseler bunun her sözünü bir mu'cize gibi telakkî etdiklerinden “fili kertenkele ve zenciye beyâz ve akı kara olarak kabûl ediyorlar idi”.⁴⁵

⁴¹ [Bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, 191-193; Şehristânî, *Milel ve'n-Nihal*, 236. (Naşir)]

⁴² [“Onun şeklini tamamladığım ve ona ruhumdan üflediğim vakit siz de hemen onun için secdeye kapanın.” (el-Hicr 15/ 29). (Naşir)]

⁴³ [Ebü'l-Hattâb el-Esedî'ye uluhiyyet isnad edilmesiyle alakalı olarak bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, 169, 191-193; İbn Hazm, *el-Fasl*, II, 18. (Naşir)]

⁴⁴ Esâsen Arapçada cefr “kuzu” demektir. Ebü'l-Hattâb'ın Ca'fer es-Sâdık'dan ahz etmiş olduğunu iddi'a ettiği ma'lûmâtın kuzu derisi üzerine yazılmış olması sebab-i tesmiye olmuştur. İslâm âleminde en çok isnâdât-ı kâzibe Ca'fer es-Sâdık hazretleri hakkında vâki' olmuştur. Cefr, bitâka, hift ve âzânın ihtilâcı ve gök gürlemesi ve şimşek çakmasından çıkarılan ahkâm bu cümleden olduğu gibi. Ebü Abdurrahman es-Sülemî'nin [ö.412/1021] *Hakâ'iku't-tefsîr* nâmındaki tefsîrinde görülen akvâl-i Bâtuniyye'nin ve hattâ *Resâ'ilü İhvâni's-Safâ'nın* bu zâta isnâd olunması da bu kabildendir. İbn Teymiyye'nin *Minhâcü's-Sünne*, c. 1, s. 231"sine mürâca'at.

⁴⁵ ولو قال زبخي تحول احمر او لو قال ان الفيل صب لصدقوا. (Hârûn b. Sa'îd el-İclî). İbn Haldûn, meşhûr mukaddimesinin 54. bâbında Ca'fer es-Sâdık'dan Cefr kitâbını Ebü'l-Hattâb'ın değil, Hârûn b. Sa'îd el-İclî'nin rivâyet ettiğini yazıyorsa da [bkz. İbn Haldun, Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn, (trc. Pirizade Meh-

Bunun tezvîrâtını haber alan Ca'fer es-Sâdık kendisinden / [s.7] teberri ettiğini i'fân etmiş ve kendisiyle hiçbir münâsebeti olmadığını herkese bildirmiş idi. Abbâsilerden Ebû Ca'fer el-Mansûr 'aleyhine kıyâm etmiş olan bu âdem, Kûfe emiri bulunan İsa b. Mûsâ (Ebû Ca'fer el-Mansûr'un amcazâdesi) tarafından etbâ'ından birçok kimseler ile beraber 145 /763'de Kûfe'de salb olundu [çarmıha gerilerek öldürüldü].⁴⁶

Ebû'l-Hattâb'dan sonra etbâ'ından bir kısmı Kûfe'de arpa satmakla meşgûl "Mu'ammer" nâmında bir kimseyi te'lîh [ilah kılmak] etdiler ki bunlar dünyânın gayr-i fânî olduğunu ve tenâsuh tarîkiyle gidip gelmenin nâ-mütenâhî olacağını söylüyor ve cenneti dünyevî sa'âdetler ve cehennemi felâketler olmak üzere te'vîl ediyorlar idi. Şarâb ve zinâ ve diğer muharramât bunlarca memnû' değil idi.⁴⁷

Ebû'l-Hattâb'ın etbâ'ından olup kendisinden sonra te'lîh edilenlerden mezkûr Mu'ammer ve Bezîğ b. Mûsâ vesâ'ire gibi mu'akkıbleri varsa da bunların en mühimleri Ebû'l-Hattâb'ın en zekî talebesinden olan ve yine aslen Arab olmayan Ebû Şâkir Meymûn bin Esved el-Mahzûmî el-Mekki'dir. Bu, *Mizân* nâmıyla yazmış olduğu eserinde⁴⁸, İbn Esîr *Târîhinde* (c.8, s.10) görüldüğü vech ile 'ibâdetlerin bâtinî olduğunu ve Cenâb-ı Hakkın sevgililerine ve imâmlara ve bâblara namâz, oruç, vesâ'ir 'ibâdetleri farz kılmadığı gibi, kendilerine hiçbir şeyi de harâm etmediğini söyleyerek vâlidelerin ve kız kardeşler nikâhlarını ibâhe ediyor ve kuyûd-u şer'îyyenin 'avâm-ı nâsı taht-ı zabtda bulundurmaya ma'tûf bulunduğunu ifâde eyliyor idi. Bunlar hareketlerini teşeyyu' [Şii görünme] perdesi altında gizliyor ve muhtelif yerlere gönderdikleri dâîlerine celb-i kulûb için zühd ve 'ibâdet

med Saib), Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2015, II, 327-328 (Naşir)] Hârûn b. Sa'îd el-İclî şuraya bir beytini derc ettiğimiz uzun bir şiirinde "بونت الى الرمان ممن تجفرا" diyerek sarahaten Cifr'e inanmış olanlardan teberrisini izhâr etmektedir. (*el-Fark beyne'l-fırak*, (s. 240) ve İbn Kuteybe'nin *Te'vîlû muhtelif'il-hadîs*'ine (s. 84) mürâca'at.)

⁴⁶ [Bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, 191-193; İbn Hazm, *el-Fasl*, 3: 472. (Naşir)]

⁴⁷ [Krş. Bağdâdî, *el-Fark*, 192. (Naşir)]

⁴⁸ *Tuhfe-i İsnâ 'aşerîyye* sâhibi Gulâm Halîm, bu eserin dokuzuncu sahifesinde Bâtiniyye'den en evvel kitâb te'lîf etmiş olan kimsenin "Gıyâs" olduğunu söylüyorsa da Gıyâs'ın *Beyân* nâmındaki kitâbından çok zamân evvel bu Ebû Şâkir, *Mizân*'ını te'lif etmiş bulunuyor idi.

göstermelerini tavsiye ediyorlar idi. ‘Avâm-ı nâsı, zühd izhârıyla kendilerine celbetmek isteyen bu âdemler bu husûsda o zamân ki temâyülâta göre şa‘beze⁴⁹, **[s.8]** nîrencât⁵⁰, nücûm⁵¹, kimyâ⁵² vesâ‘ire gibi vâsıtalara mürâca‘at ediyorlar idi.⁵³

Ebû Şâkir dahî Ebü’l-Hattâb gibi e‘imme-i ehl-i beytin ‘âlem-i İslâm’daki mevki‘inden istifâde etmek maksadıyla Ca‘fer es-Sâdık’ın pederi Muhammed el-Bâkır’a isnâden bir “*Kitâbü’s-sıfât*” ortaya çıkarmış idi ki bu kitâbın mezmûnu aşağıda zikredilecektir.

Ebû Şâkir, Abbâsiler tarafından ta‘kibâta uğradığından Kudüs ve Taberistân taraflarında cebrî seyâhatler icrâsına mecbûr olmuş idi ki, bu seyâhatleri esnâsında kendisinin ba‘zı büyük muvaffakiyetler elde ettiğinde şüphe yoktur.

Ca‘fer es-Sâdık oğullarından İsmâ‘îl’in oğlu Muhammed’i taht-ı terbiyesine almış olması bu muvaffakiyetlerinden biridir. Muhammed’in pederi İsmâ‘îl, Ca‘fer es-Sâdık’tan evvel vefât etmekle Muhammed ceddî Ca‘fer es-Sâdık’ın nezdinde büyümüş olduğundan güya bizzât Ca‘fer es-Sâdık Muhammed’in terbiyesini kendisine ihâle etmiş olduğunu iddi‘a etmiş ve bu sûretle Muhammed’i taht-ı terbiyesi altına almış idi. Muhammed bin İsmâ‘îl, dahî Ebû Şâkir’in oğlu olup okların henüz yelek ve temrin geçirilmemiş olan kısmını yapmak

⁴⁹ Bu ‘ilmin mahsulü dide-i nâzıra ba‘zı tahayyulât ile ef‘âl-ı garîbe ve a‘mâl-i ‘acîbe göstermektir. Ve mebnâsı sâhibinin ef‘âl-i mezbûrede kemâl-i sūr‘atle hareket etmekle eşyâyı ‘alâ hilâfî mâ-huve ‘aleyh göstermektir. (*Mevzû‘atü’l-‘ulûm*)

⁵⁰ Nîrencât, nîrenk lafzından mu‘arrebdir. Ma‘nâsı temvîh ve tahayyüldür. Ve bu, kuvvâ-yı fâ‘ile ve münfa‘ile beyninde garâ‘ib imtizâcât izhâr eylemektedir. (*Mevzû‘atü’l-‘ulûm*)

⁵¹ Bir ‘ilimdir ki onunla teşekkülât-ı felekiyye ile kevn ü fesâdda vâki‘ olan havâdis -ki ahvâl-i kâinât cev ve ma‘âden ve nebât ve hayvândır- istidlâl ile bilinir. (*Mevzû‘atü’l-‘ulûm*)

⁵² Bir ‘ilimdir ki cevâhir-i ma‘deniyyenin havâsını müselleb ve hâssa-i cedide-i uhrâ ifâde ve celb etmenin tarîkı ma‘lûm olur. (*Mevzû‘atü’l-‘ulûm*)

⁵³ Bizce şahsiyeti tamâmıyla ma‘lûm olmayan Câbir’e mensûb kimyaya ‘âid kitâblar dahî bu cümledendir. Bunun Ca‘fer el-Sâdık ve Üznü’l-Himâr el-Mantiki’den rivâyet ettiği mu‘dal [içinden çıkılmaz, esrârlı] kitâblardan bir hakikat çıkarmaya imkân yoktur.

zana'atıyla veya kehhallıkla [göz tabibi] meşgûl olmasından dolayı "Kaddâh" denilen Abdullah bin Meymûn'u oğul ittihâz eylemiş idi⁵⁴.

Bâtınilerin en mühim eşhâsından olan bu Abdullah, uzun bir müddet nübüvvet iddi'a eylemiş /**[s.9]** ve 'avâm-ı nâsı iğfâl eylemek için muhtelif hilelere mürâca'at etmiş idi. Bu cümleden olmak üzere uzak yerlerdeki mensûblarının güvercin postalarıyla kendisine gönderdikleri haberleri bir mu'cize gibi halka söyler ve bir müddet sonra bu haberler tahakkuk eyler idi.

Bu da babası gibi hükûmet tarafından ta'kîb edildiğinden 'Asker Mükrem'e ve buradan da Basra'ya firâra mecbûr oldu. Burada dahî dikiş tutturamadığından Humus civârındaki Selemiye'ye gelip burada iştirâ eylemiş olduğu çiftliklerinde oturmaya ve etrâfa dâ'iler göndermeye başladı. Bâtıniliği taht-ı intizâma almış olan bu Abdullah, nübüvvet iddi'asından sarf-ı nazar ile halkı âl-i beyt'den bir imâm-ı ma'sûma da'vet ediyor ve kendisine bu imâmın havârîsi sıfatını veriyor idi. İbn Nedîm'in (*Fihrist*, 186-187)'inde görüldüğü vech ile bu baba ile oğul (Ebû Şâkir Meymûn bin Esved el-Mahzûmî ve Abdullah bin Meymûn el-Kaddâh) "Bardîsân"⁵⁵ [Süryanice'de "Bar

⁵⁴ *Tühfe-i isnâ 'aşeriyeye*'de Ebû Şâkir'in Muhammed b. İsmâil'i taht-ı terbiyesine almış olduğu ve de Muhammed b. İsmâil'in Abdullah b. Meymûn'u kendisine oğul ittihâz etmiş olduğu zikredilmeyerek, yalnız Ebû Şâkir'in oğul Abdullah b. Meymûn'un Ca'fer es-Sâdık'ın vefâtından sonra Muhammed b. İsmâil'in kölesi "Mübârek" ile mülâkât etmiş ve buna kendisinin Muhammed b. İsmâil'in şî'asından olduğunu söyleyerek efendisi tarafından esrâr ve mevdû'âtı hâmil bulunduğunu bildirmiş olduğu görülmektedir (s. 8).

⁵⁵ Mecûsî mezhepleri arasında sayılan Deysâniyye mezhebinin reisi olan "Bardisan İbn Deysân" yüksek bir 'âileden m.154 târihinde Urfa'da dünyâyâ gelmiş idi. Deysân ismi kendisine bu nâmdaki bir nehrin üzerinde dünyâyâ gelmiş olması münâsebetiyle verilmiş idi. O târihte Urfa ve civârına mâlik olan Dokuzuncu Abgâr'ın bir şehzâdesiyle beraber terbiye edilmiş idi.

Bardisan, ibtidâ Hirapolis-Münbiç medîne-i mukaddesesinde bir Yunan ilâhının kâhini olmuş idi. Abgârlardan birinin te'sîriyle Hıristiyanlığı kabûl etmiş idiyse de, Hıristiyanların 'akâ'id-i makbûlesine muhâlif i'tikâdından dolayı Kilise'den tard edilmiş idi. Bunun te'sîs etmiş olduğu mezhebin en bâriz noktası Sâbiiler gibi şu'nât-ı kevnîyeye yıldızların hâkim olmasıdır. Kendisi Zebûr tarzında yüz elli kadar ilâhiler yazmıştır. Kendisinden otuz sene akdem zuhûr etmiş olan Markûniyye'nin mu'essisi olan Merkiyûn 'aleyhinde bir kitâbı vardır. Talebesinden Filipus tarafından rivâyet edilmiş olan *Kavânînü'l-memâlik* nâmındaki eser, felsefeyi [?] Markos nâmından bir müs-tesrik tarafından Süryânî lisânından Almancaya tercüme edilerek 1863'de

Daysan”, İslamî kaynaklarda “İbn Deysân”, Batılı kaynaklarda “Bardanes” şeklinde bilinir] mezhebinde idiler. /[s.10]

Binâenaleyh Bardisâniler, Zerdüştiler, Maniler ve hiç bir din ile mukayyed olmayan feylesoflar bununla birleşerek teşkilât vücûda getirdiler ve Jezuvitlerden [Cizvitlerden] çok zamân evvel (maksada îsâl eden vesâ’it ‘af olunur) kâ’idesini düstür ittihâz ettiler. Bunlara göre her dîn asılsız olmak noktasında birleşiyor idi. Felsefe dînden ‘âlî idi. ‘Avâm-ı nâs bunların nazarında eşek idi. Me’mûn zamânında bu Abdullah Meymûn el-Kaddâh derdest ettirilip “Dendân” nâmıyla ma’rûf olan talebesinden Ehvaz’lı Ahmed bin Hüseyin bin Sa’îd ile beraber Kûfe’de hapsedildi. H.210’da Abdullah hapiste vefât eyledi. Hapisten tahlis-i nefse muvaffak olan Dendân -(*el-Fark beyne’l-fırak*, s 266)’da görüldüğü vech ile- Bedeyn Kürtlerini kendi mezhebine idhâle muvaffak olduktan sonra, bu da h.250’de Kum’da vefât eyledi.

Abdullah Meymûn el-Kaddâh’tan sonra pederinin makâmını işgâl etmiş olan oğlu Ahmed, mecmû’amızın dördüncü sayısına derc edilen “Fâtımiler ve Hasan Sabbâh” nâmındaki makâlemizde söylediğimiz vech ile Kûfe ahâlisinde Ebû’l-Kâsım Rüstem bin el-Hüseyin bin Havşeb⁵⁶ nâmında bir dülgeri kendisine bende etmiş ve bunlar Yemen ahâlisinden olup İmâm Hüseyin’in türbesini ziyâret maksadıyla Ye-

tab’ ettirilmiştir. Ebû’r-Reyhân el-Birûnî’nin *el-Âsâr’ül-Bâkiye*’sinde görüldüğü vecihle İsa’dan (a.s.) rivâyet etmiş olduğu bir İncil’i var idi.

Rabbûlâ [ö.435] nâmındaki Urfa episkoposu m. 435’de Urfa’daki Deysânileri mahvetmiş idiyse de, onuncu asr-ı milâdiye kadar bunlar muhtelif yerlerde görülmektedirler. İbn Deysân, m. 222’de vefât etmiştir. Meşhur Mani, mezhebinin İbn Deysân’ın mezhebinden iktibâs etmiştir. İbnü’n-Nedîm’in *Fihrist*’inde, İbn Deysân’a isnâd olunan *Kitâbü’n-Nûr ve’z-zulme* ve *Kitâbu Rûhâniyeti’l-hakk* ve *Kitâbü’l-Müteharrik ve’l-cemâd* nâm eserlere şübheli nazar ile bakanlar vardır. Bu eserlerin İbn Deysân’ın olmadığını söyleyenler nâdir değildir.

Şunu da istitrâden ilâve edilmek [lâzım gelir]; İbn Esîr’in meşhûr târihinde (c. 8, s. 10, Mısır tab’, h. 1301), bu Ebû Şâkir Meymûn bin Esvedî “Ebû Şâkir Meymûn bin Deysân” sûretiyle alarak İbn Deysân’ı “Ebû Şâkir Meymûn’un pederi göstermesini muhtâc-ı tashih bulmaktayız. Aynı hatâ İbn Esîr’den evvel *el-Fark beyne’l-fırak* (s. 256) sâhibinde dahî görülür ki bu hatâ İbn Esîr tarafından vâki’ olmayıp bu mühim müverrih kendisinden evvelki müelliflere bu husûsda bi-lâ tahkik ittibâ’ etmiştir.

⁵⁶ [Ebû’l-Kâsım Hasen b. Ferec (Ferah) b. Havşeb en-Neccâr el-Kûfî (ö. 302/915), Yemen’de ilk İsmâilî Devleti’ni kuran dâidir. (Naşir)]

men'deki Cend'den gelmiş olan Muhammed bin el-Fazl nâmında zengin bir müteşî'inin [Şii olan] esnâ-yı ziyârette harâretle ağıt yaktığını göre kendisine takarrub ile bunu mezheblerine idhâle muvakkak olmuşlar idi ki, bu âdemle Yemen'e giden İbn Havşeb, burada Bâtınîliği ta'mim etmiş ve buradan da Mağrib'e gönderdiği dâ'iler vâsıtasıyla mezkûr makâlede tafsilen gösterildiği vech ile "Benî Ağleb"⁵⁷ ve "Benî Midrâr"⁵⁸ ve "Benî Rüstem"⁵⁹ hükûmetlerini ortadan kaldırarak 'azîm bir hükûmet teşkil eylemişler idi.

İbn Havşeb, merkez fa'âliyeti olan Yemen'de dahî birçok muvaffakiyetler elde ederek "Bahreyn" hükûmetini vücûda getirmiş idi.

Aynı zamânda, "Karâmite ve Sinân-Râşidüddîn" unvânıyla geçen nüshada yazdığımız makâlede söylediğimiz vech ile Hamdan-Karmat tarafından Kûfe hâricinde başlayan Bâtınîlik hareketi ilerleyip Abdullah b. Meymûn el-Kaddâh'ın talebesinden olup kendisiyle beraber Kûfe'de **[s.11]** hapse ilkâ olunmuş olduğunu söylediğimiz Dendân'a nisbetle "Dendâniyye" denilen ve Hamdan-Karmat'ın talebesinden olan Zikreveyh b. Mihreveyh idâresinde inkişâf etti. Hamdan-Karmat'ın birâderi Me'mûn dahî Fâris'de Bâtınîliği neşr ediyor idi. -Ki bundan dolayı Karâmita-i Fâris'e "Me'mûniyye" tesmiye olunur. Deyâlîme [Deylemliler] arasında Ebû Hâtîm, ve Nisâbü'r'da Şe'rânî, ve Mâverâ'ün-Nehir'de Ahmed en-Nesefî ve "Bendâne" nâmıyla ma'rûf Ebû Ya'kûb el-Sicizî⁶⁰ taraflarından Bâtınîlik her tarafa yayılmaya başladı. Keyyâliyye'nin⁶¹ reisi Ahmed b. Keyyâl dahî bunlardan birisidir ki h. 270'de vefât eden bu Ahmed bin Keyyâl'in el-yevm Hindis-

⁵⁷ [Ağlebîler, m. 800-909 yılları arasında İfrîkiyye, Cezayir ve Sicilya'da hüküm süren bir İslâm hânedandır. (Naşir)]

⁵⁸ [Midrârîler, 772-976 yılları arasında Fas'ın Sicilmâse şehrinde hüküm süren bir hânedandır. (Naşir)]

⁵⁹ [Rüstemîler, m. 777-909 yılları arasında Cezayir'de hüküm süren müslüman bir hanedandır. (Naşir)]

⁶⁰ [Ebû Ya'kûb İshâk b. Ahmed es-Sicistânî (ö. 393/1003 [?]), ünlü İsmâîlî dâî ve âlimlerindendir. Sicistânî nisbesinin kısaltılmışı olan Siczî diye de bilindiği gibi Bendâne lakabıyla da anılır. (Naşir)]

⁶¹ [Keyyâliyye, Allah'ın insanı Ahmed isminin şekline uygun olarak yarattığını ve kendisinin "kaim" olduğunu ileri süren Ahmed b. Keyyâl'e (III./IX. yüzyıl) bağlı aşırı Şii bir gruba verilen isimdir. (Naşir)]

tan'da nüfuzu bâkidir. Bunlardan h. 319'da vefât eden İbnü'l-Meserre⁶² Bâtıniliği Endülüs'e kadar götürmüş idi⁶³. Bu dâ'iler vâsıtasıyla halk arasında intişâr etmekte olan Bâtıniliği Fâtımî hükümdârları doğrudan doğruya diğer hükümdârlara mürâca'atla ta'mim etmek istiyorlar idi.

Âl-i Büveyh'den Adududdevle Ebû Şuca' Fennâ Hüsrev [ö.372/983], Abbâsî halifesi et-Tâi-Lillah⁶⁴ nâmına Mısır'dan Fâtımîleri çıkarmak ve bunların hükûmetine nihâyet vermek maksadıyla hareket edeceği esnâsında h. 372 [yılında] vefât etmiş idi ki, bu târihde Fâtımîlerin hükümdârı El-Aziz-billah Ebû Mansûr Nizâr⁶⁵ idi.

Bu tehlikeyi atlatmış olan Ebû Mansûr Nizâr, Benî Ziyâr'dan⁶⁶ Kâbûs bin Veşmgir'i, Benî Simcûr'dan⁶⁷ Ebü'l-Hasan Muhammed bin İbrâhim'i dahî da'vet etmiş idiyse de bunlar kendisinin bu mürâca'atını kemâl-i şiddetle reddetmişler idi⁶⁸. Fakat Muhammed

⁶² [Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Meserre b. Nuceyh el-Cebeli (ö. 319/931), tasavvufî eğilimleri ve Mu'tezilî görüşleriyle tanınan bir filozof-tur (geniş bilgi için bkz. Mustafa Çağrı, "İbn Meserre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20: 188-193). Mu'tezilî fikirleriyle tanınan böyle bir şahsın Endülüs'te Bâtıniliğin kurucusu olarak gösterilmesi dikkat çekicidir. (Naşir)]

⁶³ Endülüs Emevîlerinden Abdurraman Sâni'nin hefidinin hefidi olup h. 387'de vefât eden Kurtubalı şâ'ir Abdülaziz dahî İbnü'l-Meserre mezhebinde idi (Büğyetü'l-Vu'ât, s. 307). Bu İbnü'l-Meserre'ye dâ'ir İspanyolca "*İbnü'l-Meserre*" nâmında bir eser mevcûd olduğunu müsteşrik şehîr Massignon'dan öğreniyoruz.

⁶⁴ [Ebû Bekr Abdülkerim Tâi-Lillâh b. el-Fazl el-Muti'-Lillâh b. Ca'fer el-Muktedir-Billâh el-Abbâsî (ö. 393/1003), 974-991 yılları arasında hilafet makamında bulunmuş bir Abbâsî halifesidir. (Geniş bilgi için bkz. Adnan Demircan, "Tâi-Lillah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39: 447-448). (Naşir)]

⁶⁵ [Ebû Mansûr Nizâr b. el-Muizz-Lidinillâh (ö. 386/996), Fâtımîlerin beşinci halifesidir ve 975-996 yılları arasında halifelik yapmıştır. (Naşir)]

⁶⁶ [Ziyârîler, 928-1090 yılları arasında Hazar denizinin güneydoğusunda Cürcân ve Taberistan'da hüküm süren Deylemlî bir hânedandır. (Naşir)]

⁶⁷ [Simcûrîler, V. (X.) yüzyılda Horasan'da Sâmânîler adına kumandanlık ve valilik yapan müslüman Türk ailesidir. (Naşir)]

⁶⁸ Ben-i Simcûr'dan Ebû Ali bin Simcûr, el altından Bâtınîlerin da'vetine icâbet etmiş idi. Sâmânîlerden Nuh Sâni, kendisini derdest ettirip Sebük Tekin'e göndermiş ve Sebük Tekin tarafından Gazne'de katledilmiş idi. Bu Ebû Ali bin Simcûr'un "dânişmend" nâmıyla ma'rûf olan dâ'isi Ebü'l-Kâsım Hasan bin Ali dahî Sâmânîlerin seraskeri tarafından Nisâbü'r'da elde edilerek katledilmiş idi.

Nahşebî–Nesefî nâmındaki bir dâ‘î Sâ mânilerden Nasr-ı Sâni‘yi bâtinî yapmaya muvaffak olmuş idi. Nitekim diğ er bir dâ‘î dahî Âl-i Saffâr’ın⁶⁹ müessisi olan Ya‘kûb bin Leys’i âteşin [ateşli, hararetle] bir bâtinî yapmış **[s.12]** ve Ya‘kûb bu dâ‘iden aldığı kuvvetle Abbâsî halifelerini kaldırmak maksadıyla Bağdât üzerine yürümüş ve Bağdât halifesinin kendisi hakkında ki lütüfkârlığına rağmen Ya‘kûb’un Abbâsîlik ‘aleyhindeki âteş-i ğayz ve kîni bir türlü sönmemiş ve nihâyet kendisi bu uğurda hayâtını zâyî’ etmiş idi.

Bunlardan sonra Fâtımîlerden Müstansır ‘Alevî’nin dâ‘ileri olan Nâsır-ı Hüsrev ve Hasan Sabbâh zuhûr etmiş idi ki bunların hareketlerini dahî “Nâsır-ı Hüsrev ve Fâtımîler ve Hasan Sabbâh” nâmındaki makâlelerimizde izâha çalışmış idik. Bu makâlelerimizin başında söylediğimiz vecih ile şimdi bunların felsefelerine ve turuk-u da‘vetlerine dâ‘ir destres [elde etmek] olduğumuz ma‘lûmâtı ‘arz etmek istiyoruz.

3. Bâtınîlik Felsefesi ve Bunların İlâhiyât ve Nübüvvât ve İmâmet ve Haşr u Neşr Hakkındaki Telakkîleri ve Tarîk-i Da‘vetleri

Hasan Sabbâh’ın da‘vet-i cedîdesinden evvelki kadîm Bâtınîler, i‘tikâdlarını ekvâl-ı felsefiyeye tevfiik etmek istiyorlardı. Bundan dolayı zât-ı Bârîye sıfât isbât etmekten çekiniyor ve zât-ı Bârîye sıfât isbât edildiği takdirde zât-ı Bârî ile mevcûdât arasında iştirâk icâb edeceğini söylüyor idiler. Binâenaleyh ne isbât ve ne nefy-i hakikî tarafını iltizâm etmeyerek zât-ı Bârî hakkında mevcûddur demedikleri gibi, “lâ mevcûddur” dahî demiyor ve bi‘l-‘umûm sıfât-ı ilâhiyyede bu sûretle hükmediyorlar idiler. Bunlara göre yukarıda ismi geçen Ebû Şâkir Meymûn bin Esved’in güya İmâm Bâkır’dan rivâyet etmiş olduğu *Kitâbü’s-sıfât*’da mezkûr olduğu vech ile zât-ı Bârînin ‘âlim ve kâdir olması ve ‘ilm ve kudret sıfatlarıyla mevsûf bulunması ‘âlimlere ‘ilm ve kâdirlere kudret bahşetmiş olması i‘tibâriyle olup ‘ilm ve kudret sıfatlarının kendisiyle kâ‘im olması i‘tibâriyle değildir. Bunlar zât-ı Bârîyi “kıdem” sıfatıyla dahî tavsîf etmezler idi. “Kadîm” olan zât-ı Bârînin emri ve kelimesi olup “muhtes” olan fitratı ve halkı [yaratması] idi. Bunların Sâbie ile aynı tarzda olan kozmogonileri şöyle idi:

⁶⁹ [Saffârîler, 861-1003 yılları arasında Doğu İnan’da Sistan bölgesinde hüküm süren bir İslâm hânedarıdır. (Naşir)]

Zât-ı Bârî, kadîm olan emriyle bi'l-fi'l tâm olan 'akl-ı evvel'i ve 'akl-ı evvel'in tevsitle gayr-i tâm olan nefis-i sâni'yi ibdâ' etmiş idi ki 'akl-ı evvel ile nefis-i sâni arasındaki nisbet, nutfenin temâm halkına olan nisbeti gibi idi.⁷⁰ **[s.13]**

Gayr-i tâm olan nefis-i sâni, kemâl-i 'akla müştâk olduğundan noksândan kemâle doğru olan bir harekete muhtâç oldu. Ve noksândan kemâle doğru olan bu harekette bir alt harekete muhtâç oldu. Binâenaleyh eflâk hâdis olup tedbîr-i nefis ile hareket-i devriyeye başladı. Bundan sonra da tebâyi'-i basâte hâdis oldu ve yine nefsin tedbîriyle bunlar dahî hareket-i müstakîme ile harekete gelecek ma'denler, nebâtlar ve hayvânlar ve insânlar tereküb etti. Ve nüfûs-u cüz'iyeye ebdân ile kesb ittisâl eyledi. Envâr-ı eflâkın feyziyle bir isti'dâd-ı mahsûsa mâlik olan insân nev'i mevcûdât arasında temâyüz etti. Ve 'âlem-i bâlâ mukâbilinde o da bir 'âlem oldu. Ve 'âlem-i bâlâda 'akl-ı külli ve nefis-i külli bulunduğu gibi, insân nev' 'âleminde de bir şahısta 'akl-ı küllinin ve yine bir şahısta nefis-i küllinin bulunması vâcib olmakla 'akl-ı küllinin müşehhası olan "nebi – nâtik" ve nefis-i küllinin müşehhası olan "vasî – esâs" zuhûr etti. Ve 'âlem-i bâlâ; 'akl ve nefis ve tebâyi' ile dâîren mâdâr hareket ettiği gibi, nüfûs-u cüz'iyeye-i müşahhasa dahî her zamânda nebî ve

⁷⁰ İbn Sînâ dahî *el-Silsiletü'l-felsefiyye* nâmındaki küçük bir risâlesinde şöyle söylüyor: "Vâcib olan "Evvel Te'âlâ" zâtını bildi ve bu 'ilminden "akl" vâcib oldu. Bu 'akl da Evvel Te'âlâ'yı ve de "Mâdüne'l-ülâ"yı bildi. Ve Evvel Te'âlâ'yı bilmesinden "Akl-ı Sâni" ve "Mâdüne'l-ülâ"yı bilmesinden "Felek-i Atlas – Felek-i Aksâ – 'Arş"ın nefsi vâcib oldu. Sonra "Akl-ı Sâni" Evvel Te'âlâ'yı ve de "Mâdüne'l-ülâ"yı bildi. Ve Evvel Te'âlâ'yı bilmesinden 'Akl-ı Sâni ve de "Mâdüne'l-ülâ"yı bilmesinden "Felekü'l-Kevâkib – Kürsi"nin nefsi vâcib oldu. Sonra 'Akl-ı sâlis, Evvel Te'âlâ'yı ve Mâdüne'l-ülâ'yı bildi. Ve Evvel Te'âlâ'yı bilmesinden 'Akl-ı râbi' ve de Mâdüne'l-ülâ'yı bilmesinden "Felek-i zühal'in nefsi vâcib oldu. Bu tertîb ile 'Akl-ı hâmis ve felek-i 'Atâret'in nefsi vâcib olarak bu sûretle Felek-i atlas ve Felekü'l-Kevâkib ile yedi seyyâr yıldızın mecmû'u olarak dokuz nefis ve bunlara mukâbil yine dokuz akl ile 'Akl-ı Evvel'in mecmû'u olan on 'akl vâcib olmuş olur ki, 'akl-ı 'âşir'e 'akl-ı fa'âl ve vâhibü's-suver derler. Ve Felek-i tahte'l-Kamer dedikleri arzımızda hâdis olan şu'ünâtı eflâkın yekdiğerlerine karşı olan neseb ve izâfâtına göre bu 'akl-ı 'âşirden tahaddüs eder.

Gazzâlî dahî felâsifeyi reddeden kaleme almış olduğu *Tehâfetü'l-Felâsife* nâmındaki eserine mukaddime olmak ve felâsefenin istinâd ettikleri prensipleri baştan başa gözden geçirmek üzere yazmış olduğu *Makâsîdül-Felâsefe* nâm eserinin beşinci makâlesinde (s. 217) mebd-i evvelden eşyanın sûret-i sudûrunu felâsefe lisânından aynı sûretle beyân etmektedir.

vasinin tahrikiyle ‘âlem-i bâlâ vufkunca taharruk etmektedir ki, bu hareketler kıyâmet zamânı hulûl edip tekâlif mürtefi’ ve şerâyi’ müz-mahil oluncaya kadar her yedi devirde bir devre olmak üzere devâm edecektir ki, bu harekât-ı felekiyye ve sünen-i şer’iyye nefsin **[s.14]** ‘akl derecesine vusûl bulup ‘akl ile ittihâd etmesi ve bi’l-fi’l ‘akl mertebesine yetişip kemâl bulması içindir. Nefs, ‘akl mertebesine vusûl bulduğu vakit eflâk ve ‘anâsır ve mürekkebâtın terâkibi münhal olacak ve gökler yarılıp yıldızlar dökülecek ve arzın şekli değişecektir ki, kıyâmet-i kübrâ budur (bunlardan ma’na-yı mecâzî maksûddur). “Kıyâmet-i kübrâ”da insânlar muhâsebe edilecek ve hayr ve şer ve mutî’ ve ‘âsî seçilecektir. Ve cüz’iyyât-ı hak, nefs-i külliye ve cüz’iyyât-ı bâtil şeytâna ittisâl eyleyecektir. Vakt-i hareketin sükûna müntehâ olduğu zamâna kadar “mebde” devâm etmiş ve vakt-i sukûndan mâ-lâ nihâyeye kadar “ma’âd” ve kemâl tecelli eylemiş olacaktır. Nev’i insân ‘âlemi, ‘âlem-i bâlâyâ mukâbil olup ‘âlem-i bâlâ gibi nev’i insân ‘âleminde de ‘akl ve nefis bulunduğu gibi, bu ‘avâlim dahî şerî’at ‘âlemine mukâbilidir. Binaenaleyh şerî’attaki farz, sünnet, bey’, icâre, hibe, talâk, cerh, kısâs vesâ’ire gibi ne kadar ahkâm varsa bu ‘avâlimde onların birer mukâbil ve mevâzileri vardır. Çünkü şerâyi’ (‘avâlim-i rûhânîye-i emriye) ve ‘avâlim (şerâyi’-i cismâniye-i halkiye)dir. Nitekim bu müvâzât ve tekâbül, hurûf ve kelimâtın terkibâtıyla suver ve ecsâmın terkibâtında dahî görülür (?). Mürekkebe ve hurûf-u müfredenin mürekkebâta nisbeti besâit-i mücerredeninin ecsâm-ı mürekkebeye nisbeti gibidir. Ve her bir harfin ‘âlemde bir mevâzîsi ve kendisine mahsûs bir tabî’atı ve bu husûsi tabî’atıyla nüfûsa bir te’siri vardır. Bundan dolayı tabâyi’-i halkiyyeden müstefâd olan eğdiye [gıdalar] ebdâne gıdâ olduğu gibi, kelimât-ı ta’limiyyeden müstefâd olan ‘ulûmda nüfûsa gıdâ olur.

Bâtıniler nefy-i sıfât etmek husûsunda temâmıyla felâsifeye teb’iyet etmişler idi. İbn Nedîm’in (*Kitâbü’l-Fihrist*, s. 318)’inde görüldüğü vech ile Sâbie nâmıyla ma’rûf kadîm Keldânîlerin bâkiyesi olan Harnâniyyîn⁷¹ illet-i ûlâyâ ma’lûlâta ‘arız olan hiçbir sıfatın lâhik olmayacağını söyler idi. Yine bu kitâbda (s. 320) görüldüğü vech ile bunlar derler idi ki: “Allah Te’âlâ vâhiddir. Hiçbir sıfat kendisine lâhik

⁷¹ Mezopotomya’da kâ’in kadîm bir şehir olan Harran’a kıyâs hâricinde bir nisbettir. Bu şehir Vâsıt gibi Harnaniyeyn’in merkezi idi.

olmadığı gibi, kendisinden icâb tarîkiyle haber vermek dahî câ'iz değildir. Aristo dahî “*metafisika-metafizik*” kitâbında bu ma'nâyı kasten Allah'a (solucismus-kıyas-ı mantıkî) lâhik olmaz demiş idi. Binâenaleyh Sâbie'ye ve Aristo'ya tab'iyetle “Allah mevcûddur” kaziyeye-i /**[s.15]** mücibesiyile zât-ı Bâriden icâb tarîkiyle ihbârı câ'iz görmeyen Bâtıniler “Allah lâ mevcûddur” sûretiyle bir kaziyeye-i ma'dületi'l-mahmûl ile dahî ihbârı câ'iz görmediklerinin sebebini anlamak müşkül değildir. Çünkü bu ikinci kaziyeye de birinci kaziyeye gibi kaziyeye-i mücibedir.

Sâbiliğe dâ'ir vermiş olduğumuz ma'lûmât sırasında 'arz edildiği vecihle Ağâzîmûn'dan bunların nakletmiş oldukları beş cevher-i kadîme mukâbil Bâtınilerde “sâbık” ve “tâli” ve “ced”, “feth”, “hayâl”i koymuşlar idi ki, “ced”den maksatları mâdde-i ûlâ, heyûlâ; “feth”, halâ-yi mutlak; ve “hayâl”, zamân-ı mutlak idi.

Bunlar bu ıstulâhâtı şer'a tevfiğ için derler idi ki; “Sâbık” kalem ve “tâli” levhdir. Çünkü Allah Te'âlâ'nın bizzât kendi kendisiyle te'ennüsünden bilâ-kelem “kûn” [ol] zâhir oldu. Binâenaleyh “ك” (kâf) sâbık, ve “ن” (nûn) onun te'lisi ve birinci kalem sâbık ve ikinci levh tâli oldu.

Ve “ced” ki baht-ı tâli'dir, bu da men' ve i'tâyâ mü'ekkel oldu. Nitekim (. تعالى جدك .) ve (انه تعالى جد ربنا .) ve (ولا ينفع ذا الجد منك الجد .) gibi nusûs-u şer'iyedeki “ced”lerden maksad budur. “Feth” dahî cedd'in veziridir ve Mikâ'îl budur. Ve “feth” tesmiye olunması cedd'in kendisine havâle etmiş olduğu mevâdi feth ettiğinden dolayıdır. “ إنا فتحنا لك فتحاً . ”⁷² âyet-i kerîmesindeki fetihten maksat budur.

“Hayâl” ise, peygamberlere ahkâm-ı şer'iyeyi ve te'yîd-i ilâhîyi getiren melektir. İlâhiyât husûsunda temâmiyle felâsefeyi ta'kîb etmiş olan Bâtınilerin felsefesinde ilâhiyâttan sonra “nübüvvât” ve “imâmet” ve “haşr ve neşr” mes'eleleri gelir.

Bunların “nübüvvât” husûsundaki telakkileri de felâsefenin telakkîyatına karîbdir. Bunlarca “nebi”, tâli vâsıtasıyla kendisine “sâbık”tan kuvve-yi kutsiyye feyezân etmiş olan şahıstır ki, bu kuvveyi kudsiyye nefsi-i külliye ittisâl zamânında nefsi-i küllîdeki cüz'iyâtın kendisine münkaş olmasına müheyyâ ve müste'id bulunur.

⁷² [el-Feth 48/1. (Naşir)]

Nitekim ba'zı temiz ruhlu insânların rüyâ 'âleminde âtîde vuku' bulacak umûru temsil /[s.16] tarîkiyle ve hattâ ba'zen de sarâhaten gördükleri vardır. Nebî ise bu ittisâlini muhâfaza edecek bir isti'dâdda olduğundan yakaza hâlinde külliyyât-ı 'akliyyeyi muhâfaza eder.

"Cibrîl" dahî peygambere feyezân eden 'akıldan 'ibâret olup letâfet veya kesâfetten mütecessim bir şahs değildir.

"Kur'ân" dahî Muhammed'in (s.a.) Cibrîl ile ifâde edilen 'akıldan kendisine feyezân eden me'ârifî ibâre kisvesine sokmasıdır ki, Kur'ân'a kelâm-ı ilâhî tesmiye olunması hakîki olmayıp cihet-i ilâhiyeden vurûdu i'tibâriyle mecâzîdir.

Bu feyezân eden ma'ârifte terkîb olmayıp besâtet vardır, zâhir olmayıp bâtındır. Peygamberin bu ma'ârifte giydirmiş olduğu kiske ise bâtın olmayıp zâhirdir ve de peygambere feyezân eden bu kuvve-i kudsiyye hîn-i feyezânda kâmil olmayıp nutfenin rahme hulûlünden yedi ay sonra tekemmül etmesi gibi, resûl nâtıktan esas sâmite ve esâsın mütemmine ve imâma ve imâmın vezîri olan lâhika ve hüccete ve nihâyet bunların yedincileri olan "kâ'imü'z-zamân"a kadar yedi bâtından kesb-i kemâl eder.

Bunların en mühim mes'elelerinden biri ve belki birincisi olan imâmet mes'elesine gelince, bu mes'eleyi Bâtınîliğin 'illet-i gâ'ibiyesi olmak üzere tavsîf etmek mümkündür. Bâtınîlikteki hareketler bütûn bu imâmet mes'elesine etrâfında toplanır. Bunlarca imâm öyle bir şahıstır ki 'âlemde cereyân eden ve edecek olan husûsi ve 'umûmi umûrun kâffesine ittîlâ'ı vardır. Ve kendisi kavâ'id-i İslâmiyye'nin ehemmiyetini sıfıra tenzîl ederek ta'lîmâtıyla bunlara her hangi bir ma'nâyı vermek iktidârına mâliktir. Ve müsteciblerin sa'âdet-i kusvâya nâ'îl olmaları imâmın zevâhir-i şer'îyyeyi bâtına red ile hakâ'ik-i umûru izhâr etmesine vâbestedir. Ve bu husûsta 'akl ve mantığın hiç bir te'sîri yoktur. İmâmın ta'lîmâtına ittîbâ' edenler tekâlif-i 'ame-liyyeden kurtularak rûtbe-i kemâle nâ'îl olurlar.

Bunların yegâne gâyeleri böyle bir "imâmü'z-zamân"ın mevcûdiyetini halka kabûl ettirerek o zamândaki Abbâsî halifeleri 'aleyhine bir teşkilât vücûda getirmek ve kavâ'id-i İslâmiyyeyi ortadan kaldırmak idi.

İmâmlar ahvâl-i 'âleme dâ'ir kehânet-füruşluklarında 'ilm-i hurûf ve 'ilm-i nucûm'a istinâd ederler idi ki, bu husûsta bunların üzerinde Pisagor'un usûl-i mevcûdâtı olmak üzere kabûl etmiş olduğu "i'dâd"

nazariyyesini harfe tatbîk etmiş olan **/[s.17]** mu'akkiblerinin ve şuûn-i 'âlemi nücûmun idâre ettiğine kâ'il olan Sâbiilerin te'sîrâtı vâzihan görülmektedir.⁷³

Bunlarca haşr ü neşrin ma'nâsı dahî ehl-i İslâmın 'umûmi telakkisinden ayrı idi. Ma'lûmdur ki felsefeye göre kâinâtın 'illet-i tâmmesi olan Cenâb-ı Hakkın ma'lûlâta takaddümü zamânî olmayıp zâtîdir. Çünkü 'illet-i tâmmeden ma'lûlâtın te'ahhuru câ'iz değildir. Bundan dolayı bunlarca Cenâb-ı Hak fâ'il-i muhtâr olmayıp fâ'il-i mücibtir, mücib bizzâttır. Ya'ni bir cümle ile ifâde edilmek istenirse 'âlim-i kadîmdir. Bâtınilerce dahî "sâbık"tan "tâli"nin zuhûru lüzûm tarikiyle olup kast ve ihtiyâr tarikiyle değildir. Binâenaleyh bunlar da felâsife gibi kıdem-i 'âleme kâ'il olduklarından kadîmin 'adîm olması müstahîl olmasına binâen haşr u neşri 'âlemin mün'adim olarak tekrâr ihyâ edilmesi ma'nâsına almazlar.

Bunlarca "haşr u neşr", kâ'imü'z-zamân – kâ'im-i kıyâmet'in izhâr-ı bâtın ederek hakâyık-ı umûru keşf etmesi ve devr-i dünyâyı hatm ile devr-i cezâyı küşâd ederek devr-i 'ameli devr-i 'ilme kalbetmesidir. Nitekim Hasan Sabbâh'ın haleflerinden Hevanid Hasan, h. 559 ramazanında minbere çıkararak: "Ben imâmım; dünyâdan teklîfâtı kaldırdım ve zâhir şerî'atla 'ameli ref' ettim, bu devr-i kıyâmet zamânıdır." diye hitâb ettikten sonra minberden inip orucunu bozmuş idi ki buna tab'an cümlesi de oruç bozmaktan başka türlü türlü sefâhetlerde bulunmuş idiler.

⁷³ Nitekim Bahreyn Karâmitasından biri mağlûb olarak Hecer'e 'avdete mecbûr olmasını hazmedememiş ve bir âti-yi karîbde muzaffer olacağını ber-vechî âti kasidesiyle haber vermiş idi:

<p>فعما قليل سوف يأتيكم الخبر و قارنه النجمان فلخذر الحذر الست انا المنعوت في سورة الرمز الى قيروان الروم و التورك و الحزر</p> <p>Az bir müddet sonra göreceksiniz. (Zühal ve Müşteri) ona mukarren oldu- ğu zamân kendinizi koruyun! Sûretü'z-Zümer'de vasfedilmiş olan ben değil miyim? Kayrevân'a, Rûm ve Türk ve Hazar diyârına mâlik olacağım..."</p>	<p>اغركم منى رجوعى الى هجر اذا طلع المريخ في ارض بابل الست انا المذكور في الكتب كلها ساملك أهل الارض شرقا و مغربا</p> <p>"Sizi benim Hecer'e ric'atim aldattı. Bâbil tarafından Merih doğup Kitâbların kâffesinde haber verilen ben değil miyim? Karîben yeryüzünün şarkına ve gar- bına mâlik olacağım!"</p>
--	---

Bir mü'ellifin bize haber verdiğine göre bunların meşhûr dâ'îlerinden Ebû Ya'kûb es-Sicistânî⁷⁴ **[s.18]** *Kitâbü'l-İftihâr*'ında kıyâmet hakkında şöyle söylüyor idi: "Ehl-i zâhire karşı bizim en büyük iftihârımızı kıyâmeti bilmemiz teşkil eder. Kıyâmet bir mes'ûd zamânda efdal ve eşref olan bir zâtın kıyâmından ibârettir. Sâhib-i devr olan bu zât, bâtını izhâr ile yeni bir dünyâ vücûda getirir ve Ehl-i Bâtını Ehl-i Zâhir'in şerrinden vikâye eder..."

İmâmın izhâr-ı bâtın eylemesiyle tekemmül etmiş olan insânlardan tekâlif-i 'ameliye sâkıt olur. Ve kendilerine her türlü lezâ'iz-i dünyeviyeden bi-lâ kayd ve şart istifâ-yı huzûz etmeleri ibâha edilir idi. Binaenaleyh Bâtıniler cenneti burada bulmuşlar idi. Bunlara mukâbil tekâlif-i 'ameliyeye ri'âyet edenler dahî cehennemde idiler.

Bunlar mertebe-i kemâle vâsıl olamayan insânlar hakkında tenâsuhu kabûl ederler idi. Nitekim Nâsır-ı Hüsrev'in [ö. 465/1073] *Zâdü'l-misâfirîn* nâm kitâbında (s. 422-423) görüldüğü vech ile Ebû Ya'kûb es-Sicistânî *Keşfü'l-mahcûb*'unda ve *Resâ'il-i Bâhire*'sinde mertebe-i kemâle vâsıl olmayan insânların tenasühe dūçar olacaklarını söylemiş olduğu mezkûrdur ki "Karâmita ve Râşidüddîn-Sinân" nâmındaki makâlemize derc etmiş olduğumuz Râşidüddîn'in menâkıbında dahî bu tenâsuh itikâdını gösteren bir hikâye mevcûd idi⁷⁵.

⁷⁴ Maveraünnehir dâ'îlerinden olup h. 331'de Türkistan'da katledilmiştir. (Esâs-ı İlahiyât Mecmû'ası, sayı 8). [Onun], *ed-Da'vet, Te'vilü's-şerâyi', Keşfü'l-esrâr, el-Mekâlîd, el-Beşâre, er-Risâletü'l-Bâhire, Keşfü'l-mahcûb* vesâ'ire nâmında eserle yazmış olduğu mervîdir.

⁷⁵ Bu, *Zâdü'l-misâfirîn* nâm kitâbında Bâtınilerin hilâfında olarak ezeliyet-i âlem 'aleyhinde müte'addit deliller getirmiş ve hiçbir vakit şer'iattaki ahkâm-ı zâhireyi ihmâle cevâz vermemiş olan Nâsır-ı Hüsrev, aynı zamânda tenâsühü dahî câ'iz görmüyor idi. *Keşfü'l-Mahcûb* sâhibi Hoca Ebû Ya'kûb es-Sicistânî'nin tenâsühü lâzım görmesini kendi imâmı olan Müstansır Alevî'nin dahî kabûl etmediğini ve Ebû Yakûb'un kendisine sevdâ galebe ile muhtel-i şu'ûr olduğu vakitte bu fikre zâhib bulunmuş olduğunu Müstansır'dan naklen aynı kitâbın aynı sahifesinde zikretmektedir.

Nâsır-ı Hüsrev'in Bâtınilerin hilâfında olarak böyle temâyülât-ı dindârâne izhâr etmesi İran'a nisbetle daha ziyâde kavâ'id-i İslâmiyeye merbût olan Türkistan muhitine intibâk etmek maksadına mün'atîf olmak ihtimâli olduğu gibi, esâsen kuvvetli bir terbiye-i dîniye almış olan bu zâtın karşısında imâmı olan Müstansır tesettür ederek kendisinin temâyülâtına mûmâşât etmiş olması ve bu sûretle Bâtınlığın Nâsır-ı Hüsrev'in şahsında bir husûsi sîmâ göstermiş bulunması ihtimâli dahî vardır.

Bunların halkı kendi mezheplerine idhâl için iltizâm ettikleri tarîk dahî fevka'l'âde ihtiyâta ri'âyetle tedrîci bir esâsa ibtinâ ediyor idi.

El-Fark beyne'l-fırak ile Gazzâlî'nin hulefâ-i Abbâsiye'den el-Müstazhir billah nâmına **[s.19]** te'lîf etmiş olduğu *el-Müstazhiriyye*'sinde⁷⁶ görüldüğü vech ile da'vetin birinci mertebesi **"teferrüs"** [dikkatli tetkik] idi.

Dâ'î, erbâb-ı zekâdan olup kendi mezheplerine celb eylemek mümkün olan kimseler ile celb edilemeyecek kimseleri tefrik etmesi lâzım idi. Bundan dolayı dâ'îlere 'âid düstûrların birinde: "Kandil olan evde söz söylemeyin." denilmiştir ki, bundan maksat; 'ilm-i kelâm bilen ve erbâb-ı nazardan bulunan kimselerin yanlarında da'vete dâ'îr şakk-u şefeh etmemek idi. Diğer bir düstûrlarında "çorak yere tohum atmayın" demeleri dahî dâ'îlerin kendi mezheplerine celbi mümkün olmayan kimselere söz söyleyerek ferâsetsizlik etmiş olmalarını men' idi.

"Teferrüs"ten sonra **"te'nîs"** [dostluk kurma] geliyor idi ki, bu da maksatlarına doğru kazanmak istedikleri kimselerin temâyüllerine göre hareketten 'ibâret idi. Dâ'îler; 'ibâdete mâ'îl gördükleri kimseleri zühd ve 'ibâdete teşvîk ile ona karşı fevkalâde zâhid görünür idiler. Bunları kendilerine temâmıyla te'nîs etmiş olmak için her gece bunlardan birinin hânesinde beytütet eder ve yanlarında bulunan güzel sesli kimselere Kur'ân tilâvet ettirerek hitâm-ı Kur'ân'da gâyet latîf mev'izelerde bulunurlar ve herkes kendi odalarına çekildikleri vakit bunlar hâne sâhibinin muttali' olduğunu bildikleri hâlde bilmezlikten gelerek harâretli gözyaşları içinde namaz kılmaya başlarlar. Ve bir müddet sonra hâne sâhibinin ittilâ'ını hissettiğini gösterir bir tarzda 'ibâdetini gizlemek isteyen hakîkî zâhidler gibi, ihzâr edilen yatağa yatarak uyurlar idi. 'İbâdeti istihfâf edenlere 'ibâdât ile meşgûliyetin belâhet olduğunu söyleyen dâ'îler âhireti münkir olanlara karşı da

⁷⁶ Bu eser, 1916'da Leiden'da tab' edilmiştir. [Gazzâlî felsefe ve mantık konusundaki eserlerinden sonra devrinde çok yaygın olan Bâtîni görüşlerle hesaplaşmaya başlamış ve bu amaçla bir dizi eser kaleme almıştır. Bu serinin en önemlisi, Bağdat'tan ayrılmadan önce 488 (1095) yılında yazdığı *Feđâ'ihu'l-Bâtîniyye*'dir (*el-Müstazhirî*). Eseri ilk defa British Museum'daki eksik bir nüshaya dayanarak I. Goldziher neşretmiş (Leiden 1916), daha sonra aynı yerde ve Fas'taki Karaviyyîn Kütüphanesi'nde bulunan iki yazma esas alınarak Abdurrahman Bedevî tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1383). (Bkz. Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13: 489-505). (Naşir)]

aynı i'tikâdı izhâr ederler idi. Bunlar kendi imâmılarına rabt etmek istedikleri kimselere karşı her türlü fedâkârlığı ihtiyâr ederler ve hattâ Yahûdî, Hıristiyân ve Mecûsilere karşı da bu dînleri tasvîb ederler idi. Bunlar en ziyâde usûl-i 'ilm ve nazardan mahrûm olan 'avâm-ı nâs üzerinde mü'essir olurlar idi. Aynı zamânda gayr-i Arabları Arablara tercîh eden, Arabları sevmeyen (Şu'ûbiler) dahî bunlara suhûletle muvâfakat ediyorlar idi. Kendilerine te'nise muvaffak oldukları kimseleri te'nisden sonra “teşkîk”e [şüpheye düşürme] başlarlar ve teşkîk ettikleri umûra dâ'ir hiç bir izâhât vermeyerek rabt ve ta'lik [/s.20] ile müstecibleri intizârda bırakırlar idi ki, bu devre-i intizâr dâ'ilerin müstecibler üzerinde en ziyâde dikkat sarf ettikleri zamân idi.

Bu devre-i intizârda îka' olunan şükûke [şüpheler] karşı harâretlerini zâyî' eden müstecibler terk edilir ve harâretlerini muhâfaza edenlere bir vakit ta'yîn edilerek va'd olunan izâhâta büyük bir kıymet celbetmek maksadıyla tövbe ve oruç ve namazlar ile hazırlanmak tavsiye edilir idi.

Bundan sonra “tedlis” [aldatma] devresi gelir idi. Bu devrede dâ'î; müstecâbe ta'yîn etmiş olduğu vakit hulûl edince şerî'atın ahkâm-ı zâhiriyesinin 'azâb olup rahmetin bâtın ahkâmında olduğunu söyleyerek bu husûsta “..فَضْرَبَ بَيْنَهُمْ سُبُورَ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ.”⁷⁷ âyet-i kerîmesinden istifâde etmek ister idi.

Kendisine tamâmıyla bende etmiş olduğu müstecibin bu bâtın ahkâm hakkında ki istizâhâtına cevâb vermeden tevdi' edeceği esrâr-

⁷⁷ Kıyâmet gününde mü'minler ile münâfıkların hâlini tasvîr eden bu âyet-i kerîmenin tamâmı ber vechi âtidir: “يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونَا “ نَقَّبَسْنَا مِنْ نُورِكُمْ قَبِيلَ ارْجِعُوا وَرَاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا فَضْرَبَ بَيْنَهُمْ سُبُورَ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ ” [“O gün münâfık erkekler ve münâfık kadınlar iman edenlere şöyle diyecekler: "Bizi bekleyin de yetişip nurunuzdan bir parça alalım." Şöyle denecek: "Geriye dönün de başka bir nur arayın!" Ve hemen aralarına kapısı da olan bir duvar çekilir; duvarın iç tarafında rahmet, kendilerine bakan dış tarafında ise azap vardır." (el-Hadîd 57/ 13)] Münâfıklar ve münâfıklar, mü'minlere o gün şöyle söylerler: “Bizi bekleyiniz !... (veya bize nazar ediniz !..) ki sizin nûrunuzdan iktibâs ve istifâde edelim!..” Onlara şöyle söylendi: “Arkanıza dönünüz!. Dönünüz de kendinize nûr arayınız.” Bu sırada mü'minler ile münâfıklar arasına cennet ile cehennem yekdiğerinden ayıran ve ehl-i cennetin cennete duhûllarına mahsûs bir kapısı bulunan bir sûr gerildi ki bu sûrun mü'minleri ihtivâ eden iç yüzünde rahmet ve münâfıkların kaldığı dış yüzünde 'azâb vardır.

ı mektûmeyi muhâfaza edeceğine dâ'îr kendisine ahd ve mîsâk teklif eder ve Cenâb-ı Hakkın da bu esrâr-ı mektûmeyi enbiyâ-i kirâma kendilerinden ahd ve mîsâk aldıktan sonra tevdi' ettiğini söyleyerek: “وَإِذْ أَخَذْنَا مِنَ النَّبِيِّينَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنكَ وَمِنْ نُوحٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ ابْنِ مَرْيَمَ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا”⁷⁸ o zamânı ki biz, bi'l-husûs senden ve Nûh, İbrâhîm, Mûsâ ve İsâ ibn Meryem'den ve bi'l-'umûm peygamberlerden tebliğ-i risâlet ve dîn-i hakka da'vet husûsunda ahd ve mîsâk aldık (Sûretü'l-Ahzâb, 7)” âyet-i kerîmesini tilâvet eyler idi.

Kendisine tevdi' olunacak esrârı muhâfaza edeceğine dâ'îr zevcesinin talakı ve câriye **[s.21]** ve kölelerinin 'ıtkı ve emvâlinin vakfa kalması sûretle yemîn teklifi karşısında kalmış olan müsteciblerden bu yemîne cesâret edemeyenlerine terk edilirler idi.

Bu ağır yemîni icrâ edenlere dahî def'aten esrâr-küşâlık edilmeyecek zevâhirin te'vîliyle bi't-tedric ref'i zevâhire doğru hareket ettirilir ve nihâyet temâmıyla libâs-ı İslâm'dan tecrid edilmiş olan müstecib “hal' ve selh” mertebesine vâsıl olmuş olur idi.

İbn Nedîm'in (*Fihrist*, s. 189)'unda görüldüğü vech ile bunların bir de “Belâgât-ı Seb'a”ları var idi ki, birincisi 'avâma mahsûs olan *Kitâbü'l-Belâgi'l-evvel* idi. İkincisi 'avâm mertebesinden biraz yükselmiş olanlara mahsûs olan *Kitâbü'l-Belâgi's-sânî* idi. Üçüncüsü mezheblerine dâhil olan bir senelik müsteciblere mahsûs olan *Kitâbü'l-Belâgi's-sâlis* idi. Mezheblerine dâhil olan iki senelik müstecibler ile, üç senelik, dört senelik müsteciblere mahsûs olan *Kitâbü'l-Belâgi'r-râbi'* ve *Kitâbü'l-Belâgi'l-hâmis* ve *Kitâbü'l-Belâgi's-sâdis* leri var idi. Yedincisi *es-Siyâsetü ve'l-belâgü'l-ekyed* ve *en-Nâmûsu'l-a'zam* denilen *el-Belâgü's-sâbi* leri idi ki bu, Bâtınîliğin netîcesine vâsıl olan “keşf-i ekber” sâhiblerine mahsûs idi.⁷⁹ (Bu mertebeye vâsıl olanlar Sâni'-i

⁷⁸ [el-Ahzâb 33/ 7. (Naşir)]

⁷⁹ [İbnü'n-Nedîm, batnîlere ait bu yedi aşamalı tebliği şöyle ifade eder: “Onların yedi aşamalı bir tebliğ süreçleri vardır. Birinci tebliğ kitabı avam içindir. İkinci tebliğ kitabı, avamın seviyesinin biraz üstündekiler içindir. Üçüncü tebliğ kitabı, mezhep içinde bir senelik geçmişi olanlar içindir. Dördüncü tebliğ kitabı, mezhep içinde iki senelik geçmişi olanlar içindir. Beşinci tebliğ kitabı, mezhep içinde üç senelik geçmişi olanlar içindir. Altıncı tebliğ kitabı, mezhep içinde dört senelik geçmişi olanlar içindir. Yedinci tebliğ kitabı, mezhepte son derecedir ve (şimdiye kadar) yapılan ifşaların en büyüğüdür. Muhammed b. İshak (İbnü'n-Nedîm) der ki: Bu kitabı okudum. Kitabın içinde,

‘âlemi inkâr ile Dehriyyûn ile birleşirler ve Vâcibü’l-Vücûd isbât eden felâsifeye muhâlif kalırlar. Ve “Allah” ism-i şerîfiyle istihzâ ile bu ism-i celîli ayaklarının altına yazarak çiğnerler... (*Minhâcû’s-Sünne*, 2: 101)

4. Hasan Sabbâh’ın Da’vet-i Cedîdesi

Fâtımîlerin sekizincileri olan Müstansır zamânına kadar devâm eden Bâtînilik da’vetinin Hasan Sabbâh’ın idâresi altında bir başka manzara ‘arz ettiğini görüyoruz. Makalemizin başında Şehristânî’den nakletmiş olduğumuz vecîz bir ifâdede görüldüğü vech ile her zamânda ve her mekânda başka bir renk ve kisveye giren Bâtiniyyenin Hasan Sabbâh zamânında eski tarz hareketi değiştirmiş idi.

‘İlm-i hurûf ve ‘ilm-i nucûm vesâ’ire gibi, ‘ulûm-u gayri müsbete vâsıtasıyla âfâk ve enfûs arasında bir mukâbele ve tevâzün arayan ve gûya bu tevâzün ve mukâbelâtı bilen bir imâm bulunduğunu iddi’a **/[s.22]** eden dâ’ilerin yerine hançerli insânlar kâ’im oldu.⁸⁰ “Fâtımîler ve Hasan Sabbâh” nâmındaki makâlemizde söylediğimiz vech ile kal’alara tahassun ile etrâfa göndermiş olduğu fedâiler vâsıtasıyla muhîtinin dehşet içinde bırakmış olan Hasan Sabbâh, fa“âl ve muntazım ve kendisinin emirlerine munkâd ve fedâkâr bir teşkilât vücûda getirdi ki, bu teşkilâtın rûhu insânların ‘aklına hâkim olmaktan ‘ibâret idi. Du‘ât [dailer], rufâk [refikler, ikinci dereceden dâiler], fedâiye diye üç sınıfa ayırmış olduğu bu teşkilâta Hasan Sabbâh, irâde kuvvetini terbiyeye ‘atf-ı ehemmiyet ile bunların her verdiği emirleri infâz etmelerini istihdâf etmiş idiyse de bu kuvvetli irâdelere kendisi hâkim olduğundan aynı zamânda bu teşkilâta dâhil olanlar en zayıf irâde sâhibleri idi.

Hendese, hesâb gibi ‘ulûm-u müsbete ve nücûm, sihir vesâ’ire gibi ‘ulûm-ı gayr-i müsbete bildiği haber verilen Hasan Sabbâh’ın aynı zamânda büyük bir rûhiyyâtçı olduğunda şüphe yoktur. Alamut’u elde ettikten sonra fedaiye vâsıtasıyla hükümdârların vezîrlerin hayâtlarını tehdît etmekle başlayan Hasan Sabbâh, kendisine ittibâ’

haramların mubah kılınması, şer’î hükümlere ve bunların sahiplerine karşı iftiralarda bulunulması gibi büyük ithamların olduğunu gördüm...” (İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 268). (Naşir)].

⁸⁰ (احدث) (*Minhâcû’s-sünne*, c.2, s.134). Buradaki (احدث) kelimesi bu kitâbın tab’ında yanlış olarak (اخذت) sûretiyle dizilmiş ve bu yanlışlığın farkına varmış olan tâbi’ buraya yazmış olduğu notta tashihe muvafak olamayıp hakikatten bütün bütün uzaklaşmıştır.

ettirmiş olduğu kimseleri mutâla‘a-i ‘ulûmdan ve kendi mesleklerine dâ‘îr yazılmış olan kitâbları kırâ‘attan men‘ etmiş idi. Bunların ilâhiyât husûsunda: “İlâhımız, ilâh-ı Muhammed (s.a.)’dır ” sözünden fazla söz söylemekle me‘zûniyetleri yok idi. Bunlara yalnız İmâmü’z-zamân’e bi-lâ kayd u şart teslim ve inkiyâd ta‘lîm ediyor idi. Kendisi de Bâtınıliğin en esâs-ı ‘umdesi olan yalnız “imâmet” mes‘elesiyile uğraşıyor idi. Hasan Sabbâh’ın bu husûsta dört fasla ayırmış olduğu müdâfa‘âtı ber-vech-i âti idi.

[1] Birinci fasl; ma‘rifet-i Bârîde bir mu‘allimin ta‘limine ihtiyâc messetmeyip mücerred ‘akl u nazarın kâfi olması veya bu husûsta ‘akl u nazar kâfi gelmeyip bir mu‘allim-i sâdıkın ta‘limine ihtiyâc hâsıl olması vardır. Eğer bir kimse ma‘rifet-i Bârîde ‘akl u nazarın kâfi geldiğini kabûl ederse, kendisinden başka bir kimsenin ‘akl u nazarına muhâlefet etmesi câ‘iz değildir. Çünkü muhâlefet tahlîl olunacak olursa diğer bir kimsenin re‘yinin doğru olmadığı ma‘nâsına incirâr [geri çekilmek] eder ki / **[s.23]** bu da doğru olduğunu iddi‘a ettiği kendi re‘yine muhâlefetin ihtiyâci olduğunu ve binaenaleyh ta‘lime ihtiyâc messettiğini ifâde eder... Hâlbuki insânlar dâ‘îma yek diğerlerinin fikirlerine karşı muhâlefet izhârından hâli olmadıklarından ta‘lîm sâbit olmuş ve bu sûretle de ta‘lime ‘arz-ı ihtiyâc edilmeyerek ma‘rifet-i Bârî de ‘akl u kıyâsın istiklâlîni iddi‘a edenler kesredilmiş olur.

[11] İkinci fasl; ta‘lime ihtiyâc sâbit olduktan sonra bu husûsta her mu‘allimin ‘ale‘l-ıtlâk ta‘lime salâhiyetdâr olduğu kabûl edilmesi veya yalnız mu‘allim-i sâdıkın salâhiyeti kabûl edilmesi vardır. Herhangi bir mu‘allimi ‘ale‘l-ıtlâk kabûl edenler hasımlarının mu‘allimlerine hiç bir i‘tirâzda bulunmamaları icâb eder. Çünkü i‘tirâz ve muhâlefette bulunacak olurlarsa herhangi bir mu‘allimin salâhiyeti ta‘limini değil; yalnız mu‘allim-i sâdıkın salâhiyetini teslim etmiş olurlar. Hâlbuki insânlar arasında yekdiğerlerinin mu‘allimleri hakkında i‘tirâz ve muhâlefetler câri olduğundan herhangi bir mu‘allimin ta‘lime salâhiyetdâr olduğunu değil, bu husûsta yalnız mu‘allim-i sâdıkın salâhiyetini teslim etmiş olmaktadırlar ki, bu fasl ile de ashâb-ı hadîs kesredilmiş olur. (Bâtıniler ve bi‘l-‘umûm Şiiler ehl-i beytten olmayanları sâdik ‘addetmediklerinden sahâbe-i kirâmın ta‘lîm salâhiyetini kabûl etmezler ve bundan dolayı bu fasl; sahâbe-i kirâmın kâffesinden rivâyet-i hadîs eden ve onların ta‘lîm-i salâhiyetlerini kabûl eyleyen ehl-i hadîse müteveccih olmuş olur.)

[iii] Üçüncü fasl; mu'allim-i sâdika ihtiyâc sâbit olduktan sonra evvelâ o mu'allim-i sâdıkın kim olduğunu bilmek ve sonra kendisini bularak ondan ta'limde bulunmak lâzımdır. Bu husûsta şahs ta'yîn ve sıdkı tebeyyün olmayacak olurlarsa, ikinci faslda reddettiğimiz 'ale'l-ıtlâk her hangi bir mu'allimin ta'limi kabûl edilmiş olur. Mâdem ki mu'allim-i sâdıkın şahsı ta'yîn olunmak ve sıdkı tebeyyün edilmek ve kendisinden bizzât ta'allümde bulunmak lâzımdır, bu hâlde bu üçüncü faslda Şî'a bî-kesrolmuş olur. (Şülerce imâmü'z-zamân gâ'ibdir. Bunlarca on birinci imâm olan Hasan el-'Askerî'nin oğlu Muhammed el-Mehdî, pederinin vefâtından sonra iki veya üç veya beş yaşında iken tahte'l-arz bir serdâba girip teğayyüb etmiştir [gaybete girmiştir]. Hâlbuki Muhammed b. Cerîr et-Taberî ve Abdalbâkî b. Kânî vesâ'ir 'ilm-i neseb mütehassısırları **[s.24]** "Hasan 'Askerî'nin bi-lâ velle vefât etmiş olduğunu söylemektedirler. (*Minhâcü's-Sünne*, 1: 30))

[iv] Dördüncü fasl; şahsı mu'ayyen ve sıdkı mütebeyyin olan mu'allim-i sâdık'tan ta'allüm ihtiyâcına kâ'il olanların erbâb-ı hak ve bunların mukâbilinde bulunanların ehl-i butlân oldukları sâbit olunca, erbâb-ı hakkın reisi (Reisü'l-Muhikkîn) ve ehl-i butlânın reisleri (Ruesâ'î'l-Mubtilîn) olmuş olurlar. Ve bize evvelâ bu ta'allüm ihtiyâcı "reisü'l-muhikkîn" olan muhtâcun ileyhî icmâlen bildirmiş ve sonra muhtâcun ileyh bize ihtiyâcı tafsîl etmiştir. Ya'ni evvelâ ihtiyâc ile imâm bilinmiş, sâniyen imâm bize mekâdir-i ihtiyâcı tafsîl etmiştir. Nitekim vücûd-ı eşyânın cevâzı bize "Vâcibü'l-vücûd"u icmâlen bildirmiş ve bilahere "Vâcibü'l-vücûd" ile mekâdir-i cevâz bilinmiştir."

Hasan Sabbâh, imâm-ı ma'sûm ve mu'allim-i sâdık olduğunu iddi'a ettiği Mustansır lehinde bunlardan başka bir takım fasıllar yazmış idi ki, Abbâsîlerin 'aleyhinde ve mazmûn i'tibâriyle yukarıdaki fasılları te'yîd mâhiyetinde idi.⁸¹

Dârü'l-Fünûn İlahiyât Fakültesi
Kelâm Târîhi Müderrisi
Mehmed Şerefeddîn.

⁸¹ İmâm Gazzâlî, gerek "*Kitâbü'l-Müstazhir*"sinde ve gerek "*el-Kıstâs'ül-müstekîm*"inde bu fasılları redd ve cerh etmiştir.